

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԻ ՊԱՏԿԱՆԵԼՈՒԹՅԱՆ ԽՆԴԻՐԸ
ՎՐԱՑԱԿԱՆ ՄԱՍՈՒՈՒՄ
(XXI դարի առաջին տասնամյակ)*

ՎԱՀԵ ՍԱՐԳՍՅԱՆ

<https://doi.org/10.52853/01350536-2021.3-72>

Բանալի բառեր՝ Վրաստան, Վրաց Ուղղափառ եկեղեցի, Թբիլիսի, Հայ Առաքելական եկեղեցու Վիրահայոց թեմ, եկեղեցիներ, Ջավախք, Լոռի, Գուգարք, Տայք, ուղղափառ (օրթոդոքս) հայություն, վրաց հասարակական-քաղաքական և գիտական շրջանակներ, մամուլ:

Նախաբան

Ներկայիս Վրաստանի տարածքում գտնվող կանգուն, կիսավեր կամ ավերված եկեղեցիների¹, խորհրդային կարգերի օրոք Հայ Առաքելական եկեղեցու (ՀԱԵ) Վիրահայոց թեմից խլված ունեցվածքի, եկեղեցապատկան կալվածքների (հողատարածքների և այլևայլ շարժական ու անշարժ գույքի)՝ Վիրահայոց թեմին վերադարձնելու գործընթացը մինչ օրս տեղի չի ունեցել:

Վրաստանի անկախացումից ի վեր չընդունվեց կրոնական կազմակերպությունների ոլորտը կանոնակարգող և վերջիններիս իրավունքներն ու պարտավորությունները սահմանող «Խղճի ազատության և կրոնական կազմակերպությունների մասին» օրենքը: Պետության և Վրաց Ուղղափառ եկեղեցու (ՎՈՒԵ) միջև կնքված սահմանադրական համաձայնագրով (այն հաստատվել է խորհրդարանի կողմից 2002 թ. հոկտեմբերի 22-ին) երկրում բացառիկ արտոնյալ կարգավիճակ է շնորհված վերջինիս: ՎՈՒԵ-ն բացառիկ արտոնություններ, տնտեսական, ֆինանսական խոշոր կարողություններ ունեցող, միաժամանակ՝ ամենափակ ինստիտուտն է, որի գործունեությունը պետական ոչ մի օղակ չի կարող վերահսկել, ստուգել կամ հաշվետվություններ պահանջել²:

* Ներկայացվել է 21. IX. 2021 թ., գրախոսվել է 16. XI. 2021 թ., ընդունվել է տպագրության 22. XI. 2021 թ.:

¹ Հայկական ճարտարապետությունն ուսումնասիրող կազմակերպության (ներկայումս՝ Հիմնադրամ) հրապարակած քարտեզ-ցուցակի համաձայն՝ Վրաստանում հայկական եկեղեցիների թիվը 638-ն է: Եթե այս թվից հանենք Վրաստանից անջատված և մասամբ ճանաչված պետություններ Աբխազիայի ու Հարավային Օսիայի տարածքում գտնվող համապատասխանաբար 8 և 9 եկեղեցիները, ապա, ըստ նույն ցուցակի, Վրաստանում ներկայումս փաստացի հաշվվում է 621 եկեղեցի (տե՛ս Ս. Կարապետյան. Ցուցակ և քարտեզ, 1995): Սույն ցուցակում ներառված որոշ եկեղեցիներ (հատկապես՝ Ջավախքի հայաբնակ շրջաններում գտնվող) առանձին բարերարների կողմից 1995 թ. ի վեր այս կամ այն չափով նորոգվել են:

² Մանրամասն տե՛ս Վ. Սարգսյան. 2021, № 2, էջ 134–149:

փաստաթղթերի համաձայն՝ վրացական է, իսկ հայերը, ձեռքի տակ ունենալով միայն մեկ փաստաթուղթ, փորձում են հաստատել, որ այն հայկական է և իրենցն է (համաձայն այդ փաստաթղթի՝ 20-ական թթ. վերջում Անդրկովկասյան բյուրոն⁵, որի կազմում կային երկու հայ և մեկ ադրբեջանցի, որոշում ընդունեց այդ տարածքը վրացական գյուղխորհրդից անջատել և միացնել Հայաստանի գյուղխորհրդին): Դրա հետևանքով վերը նշված իրոք գեղապահն է կեղեցիներից մեկը հայտնվեց Հայաստանի տարածքում»⁶: Վրացի գործիչը չի մանրամասնել, թե ինչ փաստաթղթերի մասին է խոսքը: Իրականում, սակայն, տեղի է ունեցել ճիշտ հակառակ գործընթացը. 1921 թ. նոյեմբերի 6-ին Հայաստանի Ժողովուրդի նախագահ Ալ. Մյասնիկյանն ու Վրաստանի Հեղկոմի նախագահ Բ. Մդիվանին թիֆլիսում կնքել են հայ-վրացական սահմանի մասին պայմանագիրը, և եթե այդ պայմանագրով Ալեքսանդրապոլի ու Ախալքալաքի սահմանադատման հիմքում ընկած էր ցարական վարչաբաժանման սահմանգիծը (որը ևս հետագա տարիներին աղավաղվեց՝ հօգուտ Վրաստանի), ապա Լոռու «Ձեզոք գոտին» (որը բա-

քաղկեդոնական վարդապետությունը: 607–608 թթ. [Աբրահամ Ա Աղբաթանեցի (607–615) կաթողիկոսի օրոք] վրաց հոգևորականությունը ևս քաղկեդոնականություն է ընդունում ու բաժանվում ՀԱԵ-ից (Ուխտանէս . 1871, էջ 132–136): Ուղղափառություն (օրթոդոքսություն) համար պայքարը շարունակվել է նաև X–XI դարերում ու զգալի կերպով գլուխ բարձրացրել XII–XIII դարերում վրաց պետության ուժեղացման և Հայաստանում Իվանե ու Զաքարե Զաքարյան եղբայրների տիրապետության ժամանակաշրջանում: Նշված փուլերում Տայքում, Գուգարքում և այլուր կառուցված հայ ճարտարապետության հուշակերտ նմուշները ևս կրել են ուղղափառության ազդեցությունը, որոնց մի մասը, ինչպես, օրինակ, Խուճապի վանքը (IX–XIII դդ.), կառուցվել են ավելի վաղ գոյություն ունեցած վանքերի կամ եկեղեցիների շուրջ: Բնականաբար, VII դ. ուղղափառ հայության ստեղծած պատմաճարտարապետական հուշարձանների վրա արձանագրվող առաջնային լեզուն հայերենն էր, քանի որ քաղկեդոնականությունը պաշտոնապես ընդունված էր Ամենայն Հայոց կաթողիկոսության կողմից: Մինչդեռ X–XIII դարերում, երբ արդեն քաղկեդոնական շրջանակները ոչ միայն չէին հովանավորվում Ամենայն Հայոց կաթողիկոսության կողմից, այլև՝ ընդհակառակը, մերժված էին, ուղղադավան հայության տաճարների վրա զանգվածորեն ի հայտ է գալիս վրացերենը: Սա է ուղղադավան հայության ճարտարապետական հուշարձանների վրա վրացերեն արձանագրությունների հայտնվելու գլխավոր պատճառը: Հատկանշական է, որ վրացական շրջանակների՝ տվյալ հուշարձանները վրացական համարելու հիմքում հիմնականում ընկած է վրացերեն արձանագրությունների առկայությունը: Ամենևին չմերժելով այդ դարաշրջանի հուշարձանների վրա, բացի ուղղափառ դավանանքի ազդեցությունը, նաև վրացական միջավայրի ներգործության հնարավորությունը՝ այդուհանդերձ, այդ հանգամանքը չի կարող որոշիչ դեր ունենալ տվյալ հուշարձանի պատկանելությունն որոշելու գործում:

⁵ 1922 թ. փետրվարի 18–22-ը ՌԿ(Բ)Կ Կենտկոմի Կովկասյան բյուրոյի (Կովբյուրո) փոխարեն համագումարը, որպես երկրամասի կուսակցական կազմակերպությունների ղեկավար օրգան, ընտրել է ՌԿ(Բ)Կ Անդրկովկասյան երկրային կոմիտեն: Այսինքն՝ Անդրկովկասյան կամ Կովկասյան բյուրոն 1920-ական թվականների վերջերին այլևս գոյություն չունի: Վրացի գործիչը, հավանաբար, նկատի ունի Անդրկովկասի Կենտրոնական Գործադիր Կոմիտեի (ԱնդրԿԳԿ) ստեղծած հոդային հանձնաժողովներից ինչ-որ մեկը:

⁶ “აღივ” («Ալիա» – «Վերադարձ»), 2000, № 72:

նակցային սեղանի վրա ստեղծված արհեստական վարչամիավոր էր) մնաց Հայկական իՍՏ-ի կազմում՝ կորցնելով ևս մի քանի գյուղեր՝ Իրգանչայ, Սա-աթի, Ջանդար, Աղբյուրի, Օփրեթ, Խոթոռնի, Բրդաձոր, Սադախլու գյուղերը մնացին Վրացական իՍՏ-ի կազմում: Սա նշանակում է, որ Լոռու «Ձեզոք գոտին» ՌԿ(Բ)Կ Կոմբյուրոյի 1921 թ. հուլիսի 7-ի հայտնի որոշմամբ ամբողջովին չի անցել Խորհրդային Հայաստանին⁷: 1932 թ. հրատարակված Հայկական իՍՏ-ի քարտեզում⁸ Աղբյուրի, Չանախչի և Բերդաձոր (Բրդաձոր) գյուղերն, իրենց չրջակա ընդարձակ տարածքներով, գտնվել են ՀԽՍՀ կազմի մեջ, իսկ Օփրեթ ու Սադախլու գյուղերը նշված են ճիշտ սահմանագծի վրա: Դա փաստում է, որ, հավանաբար, 1921 թ. նոյեմբերի 6-ի պայմանագիրն անմիջապես չի իրագործվել:

Ի. Մելաշվիլու չփաստարկված տեսակետն է բառացիորեն կրկնում նաև վրաց չրջանակներում հայտնի հայագետ, գրականագետ, բ. գ. դ., պրոֆ. Բ. Արվելաձեն⁹ իր հրապարակումներից մեկում նշելով, թե, իբր, Խուճապավանքը⁹ Հայաստանի սահմաններում է հայտնվել արհեստականորեն սահմանագիծն աննկատելիորեն առաջ քաշելու միջոցով¹⁰:

Խուճապավանքի «վրացապատկան լինելու», վանքին հարող տարածքը «ԽՍՀՄ ղեկավարության կողմից ՀԽՍՀ-ին նվիրելու», Հայաստան-Վրաստան սահմանի այդ հատվածը վերանայելու, վանքն այս կամ այն կերպ վրացական կողմի տնօրինությանը հանձնելու վերաբերյալ գրեթե նույնական տեսակետներ է հայտնել «Խվալինդեղի դղե» թերթը՝ մեջբերելով նաև պետական բարձրաստիճան երկու պաշտոնյայի տեսակետներ: Ըստ մշակույթի նախարարի տեղակալ Ն. Վաչեիշվիլու «... Խուճապավանքի տարածքը Խորհրդային կարգերի օրոք անմտորեն փոխանցվել է Հայաստանին: ... 90-ական թթ. սկզբներին Արվեստի պատմության ինստիտուտը (խոսքը, հավանաբար, Վրաստանի գիտությունների ակադեմիայի համանուն ինստիտուտի մասին է – Վ. Ս.) արխիվային հատուկ հետազոտություն անցկացրեց, որտեղ մեկ անգամ ևս հաստատվեց պատմական հուշարձանի փոխանցման անհրաժեշտության փաստը: ... Եթե հետազայում սահմանազատումից հետո, չհասնենք ինչ-որ համաձայնության, և եկեղեցին մնա իրենց տարածքում, պետք է հաջողեցնենք, որ Խուճապը ՎՈՒԵ-ի ներքո անցնի»¹¹:

Խորհրդարանական Լ. Բերձենիշվիլին ևս անդրադառնում է սահմանազատման աշխատանքների կարևորությանը՝ քննադատելով այդ ոլորտում տիրող քառասային իրադրությունը, որի պատճառով, ըստ նրա, անորոշ վիճակում է «խլված տարածքների» վերադարձման, ինչպես նաև անտերություն

⁷ Ա. Մ ե լ ք ո ն յ ա ն. 2003, էջ 345:

⁸ Карта Социалистической Советской Республики Армении. 1932.

⁹ Խուճապավանքի եկեղեցին նաև առանձնանում է ավագ խորանի վրա երեք լուսամուտ ունենալու իրողությամբ: Գիտնականներն առանձնացնում են Հայաստանի տարբեր վայրերում նման ձևով կառուցված շուրջ մեկուկես տասնյակ (16) այլ հուշարձաններ: Ավագ խորանի վրա երեք լուսամուտ ունենալու հանգամանքը բացատրվում է տվյալ դարաշրջանի հայ ճարտարապետության վրա քաղկեդոնիկ դավանանքի ունեցած ազդեցությամբ (Ա. Ե Ր Ե մ յ ա ն. 1966, № 4, էջ 155):

¹⁰ “გალობა” («Գալոբա» – «Դավալ», երգեցողություն»), 2005, № 4:

¹¹ “ხვალინდელი დღე” («Խվալինդեղի դղե» – «Վաղվա օր»), 2005, № 47:

մատնված հոյակերտ խուճապավանքի վերականգնման հարցը¹²։ Իրականում մինչև 1930-ական թվականների կեսերը ստեղծվել են հողային և վարչատարածքային սահմանադատման համար «ուսումնասիրություններ կատարող» հանձնաժողովներ¹³, կնքվել մի շարք պայմանագրեր, որոնց արդյունքում, թեև ոչ էականորեն, փոփոխություն է ենթարկվել հայ-վրացական խորհրդային սահմանը ինչպես Ախալքալաքի, այնպես էլ Լոռու մասնատված հատվածներում և ամեն անգամ հօգուտ վրացական կողմի¹⁴։

¹² Տե՛ս նույն տեղում։ Վրաստանի սահմանների և պատմական հուշարձանների հանդեպ հոգատարություն չցուցաբերելու համար խստորեն քննադատելով երկրի նախագահ Մ. Սահակաշվիլուն և, ընդհանրապես, երկրի իշխանություններին՝ հողվածագիր Դիտո Չուբինիձեն դիմում է Վրաստանի կաթողիկոս-պատրիարք, Մցխեթա-Մթիլիսիի արքեպիսկոպոս, Բիճվինթայի ու Ցխում-Աբխազիայի միտրոպոլիտ, Նորին Սրբություն և երանելի կաթողիկոս-պատրիարք Իլիա 2-րդին՝ խնդրելով տազնապի զանգեր հնչեցնել, հիշեցնել նախագահին, որ խուճապավանքը միշտ եղել է Վրաստանի սահմաններում. «... Շեարդնաձեի օրոք հայերը քայլ առ քայլ այնպես յուրացրին մեր Հուշաբի (խուճապավանք – Վ. Ս.) հոյակապ վանքն՝ իր շրջակայքով, որ այնտեղ այցելած վրացի լրագրողներին վրա սահմանապահները կրակ բացեցին» [“სხავად-დასხავადო” («Ասավալ-դասավալի» – «Վերելք-վայրէջք»), № 44, 2005]։

¹³ Ա. Մելքոնյան. 2003, էջ 347, հմմտ. Հավելված, փաստաթուղթ № 49, էջ 496–499, փաստաթուղթ № 50, էջ 499–500։

¹⁴ Կովբյուրոյի՝ 1921 թ. հուլիսյան տիրահռչակ որոշումներից և հայ-վրացական նոյեմբերյան «սահմանագծումից» հետո չդադարեցին, ընդհակառակը, էլ ավելի սրվեցին վիճելի հարցերը, ուստի ԱնդրԿԳԿ-ն իր ստեղծած հանձնաժողովներով [1923 թ. փետրվարի 6-ին ստեղծվեց «Գավառների սահմանները որոշող» հանձնաժողովը (նախագահ՝ Ս. Համբարձումյան, ապա՝ Ս. Կասյան.), 1923 թ. նոյեմբերի 5-ին ԱնդրԿԳԿ-ն հաստատեց հանձնաժողովի կազմը՝ Ս. Կասյան (նախագահ), Ստուբուռ և Յակուբով (անդամներ)։ Այն 1924 և 1927 թթ. անվանափոխվեց, ստեղծվեցին նաև առանձին սահմանային հատվածների վիճելի հարցերը կարգավորող հողային այլ հանձնաժողովներ] մինչ 1930-ական թվականների սկզբները քայլեր կատարեց սահմանների վերագծման ուղղությամբ, ինչի արդյունքում բոլոր կողմերից «մկրատվեց» ՀԽՍՀ-ն (տե՛ս Ա. Սահակյան. 1999, հոկտեմբեր, թիվ 16, էջ 47–50)։ Հողային վեճերն, ընդհանուր առմամբ, իրենց «լուծումները» գտան 1933 թ. կեսերին։ 1929 թ. սեպտեմբերի 2-ին ՀԽՍՀ Լոռու հատվածի սահմանային վեճին անդրադարձավ ԱնդրԿԳԿ-ն. այդ ժամանակ անցկացվեց սահմանագիծ, իսկ ահա 1933 թ. հունիսի 26-ին նույն հատվածի հողային վեճերը կարգավորող հանձնաժողովը (որի կազմում հայ չկար), վրացի Թոդրիայի գլխավորությամբ, որոշում է՝ Աղքյորփի, Չանախչի և Բրդաձոր գյուղերը հանձնվում են Վրաստանին։ Ահա, փաստորեն, այդ ժամանակ են վերջնականորեն իրագործվել 1921 թ. նոյեմբերի 6-ի պայմանագրի դրույթները, և մինչ այս այդ նույն պայմանագրի մասնակի կիրառումն է եղել պատճառը, որ վերոնշյալ 1932 թ. ՀԽՍՀ քարտեզում որոշ հայկական գյուղեր դեռևս նշվել են ՀԽՍՀ կազմի մեջ։ Հիշեցնենք, որ խնդրո առարկա խուճապավանքը ներկայումս գտնվում է Վրաստանի կազմում գտնվող Աղքյորփի գյուղի հատվածում՝ Պրիվոլնոյե-Աղքյորփի սահմանային անցակետից որոշ հեռավորության վրա։ ՀՀ Ազգային անվտանգության ծառայության սահմանապահ զորքերի կողմից վերահսկվող սահմանագծի աննշան (մի քանի մետր) փոփոխման դեպքում խուճապավանքը ևս

Բ. Արվելաձեն, մատնանշելով իր՝ «“Армянские” или грузинские церкви в Грузии» (Тбилиси, 1996) խորագրով գիրքը, ծավալուն հոդվածում անդրադառնալով հայ-վրացական պատմական առնչություններին, ժխտելով Մեսրոպ Մաշտոցի կողմից վրաց այբուբենն ստեղծելու փաստը, վրաց եկեղեցուն՝ 607 թ. հայ առաքելական եկեղեցուց անջատման և երկբնակություն (ուղղափառություն) ընդունելու իրողությունը, հայկական կողմին «ավանդաբար» մեղադրելով «զավթողականության», «յուրացման», «կեղծիքի» և այլնի մեջ, քննարկում է նաև Վրաստանում գտնվող հայկական եկեղեցիների պատկանելության խնդիրը¹⁵։ Նա բավականին մանրամասն քննություն է առնում Հայկական ճարտարապետությունն ուսումնասիրող կազմակերպության հրապարակած քարտեզ-ցուցակը¹⁶ ժխտելով այնտեղ բերված տվյալները։ Վրացի հեղինակը, որպեսզի առավել համոզիչ դարձնի իր անհամաձայնությունը քարտեզ-ցուցակում բերված տվյալների հետ, անդրադառնում է նաև առանձին եկեղեցիների ու հուշարձանների (Թբիլիսիի Սբ. Նշան և այլն)՝ հայտնելով, որ դրանք ի սկզբանե, իբր, եղել են վրացական, և հայ գիտնականները, վերցրել են դրանց «յուրացման» կամ «հայկականացման» թվերը՝ անտեսելով սկզբնական կառուցման թիվը։ Բ. Արվելաձեն խիստ քննադատության է ենթարկում եվրոպացի, ռուս և հայ գիտնականներ Ի. Սորթիգոլսկուն (Ավստրիա), Ա. Յակոբսոնին (Ռուսաստան), Ն. Տոկարսկուն (Ռուսաստան), Հ. Օրբելուն (Հայաստան–Ռուսաստան), Պ. Մուրադյանին (Հայաստան)՝ հայ պատմաճարտարապետական հուշարձանների ուսումնասիրման ոլորտում վրացական տեսակետներին հակադրվելու և Վրաստանում առկա հայկական հուշարձանների թվի ու պատկանելության մասին փաստարկված տեսակետներին համար։

Հետխորհրդային շրջանում ՎՈՒԵ-ի՝ Զավախքում հաստատման գործընթացի մասին խիստ ուշագրավ հարցազրույցում Բորժոմ–Ախալքալաքի թեմի¹⁷ առաջնորդ վերապատվելի Սերաֆիմ եպիսկոպոսը (որպես նշյալ թեմի առաջնորդ ծառայել է 1995–2002 թթ.), մանրամասն ներկայացնելով ՎՈՒԵ-ի՝ Զավախքում հաստատման գործընթացում առկա բոլոր դժվարություն-

կարող է արժանանալ վերահիշյալ գյուղերի ճակատագրին (տե՛ս Վ. Սարգսյան. 2009, հ. 2, էջ 96–115)։

¹⁵ “მართალი და სწავი” («Մառթալի գազեթի» – «Իսկական թերթ»), 2000, № 8։

¹⁶ Ս. Կարապետյան. Ցուցակ և քարտեզ, 1995։

¹⁷ ՎՈՒԵ թեմերի վերականգնման և նորացման շրջանակներում 1995 թ. ձևավորվեց Բորժոմ–Ախալքալաքի թեմը, և նույն թվականի ապրիլի 20-ին Սերաֆիմ եպիսկոպոս Ջոջուան ձեռնադրվում է թեմի առաջնորդ։ 2002 թ. հոկտեմբերի 17-ին, ՎՈՒԵ Սբ. Սինոդի որոշմամբ, Բորժոմի և Ախալքալաքի թեմի տարածքում կազմավորվեցին երկու թեմեր՝ Բորժոմ–Բակուրիանի և Ախալքալաք–Կոմուրդոյի թեմերը։ Ախալքալաքի և Կոմուրդոյի թեմերի հոգևոր հովիվ նշանակվեց Ցագերի ու Սվանեթի նախկին արքեպիսկոպոս Նիկոլոզ (Պատա) Փաշուաշվիլին։ 2018 թ. դեկտեմբերի 27-ին, ՎՈՒԵ Սբ. Սինոդի որոշմամբ և համայն Վրաստանի կաթողիկոս-պատրիարք Իլիա 2-րդի հրամանագրով, Ախալքալաքի ու Կոմուրդոյի թեմը վերանվանվեց Ախալքալաքի, Կոմուրդոյի և Կառի (Կարս քաղաքի վրացերեն անվանաձևն է) թեմի (Սբ. Սինոդի որոշումը տե՛ս <https://www.patriarchate.ge/news/2332>)։

ները, խոսում է նաև Զավախքում լայնորեն տարածված օրթոդոքս հայերի միջնադարյան պատմամշակութային հուշարձանների խնդրի մասին¹⁸։ Դրանք համարելով վրացական՝ դժգոհում է, որ վերջիններս հայկական չըջանակներում համարվում են հայկական և ենթարկվում վերանորոգման¹⁹։

Հիմք ընդունելով որոշ հուշարձանների վրա պահպանված վրացագիր արձանագրությունների մնացորդները՝ վրաց արդի հասարակական-գիտական չըջանակներն անխտիր վրացական են համարում և՛ ներկայիս ՀՀ Լոռու, Տավուշի ու Կոտայքի մարզերում գտնվող X–XIII դդ. [Քոբայրավանք, Խուճապավանք, Պղնձահանք (Ախթալա), Հնեվանք, Կիրանցի վանք, Սրվելի վանք, Թեժառուլքի վանք և այլն], և՛ պատմական Տայք նահանգի²⁰ ու վերջինիս սահմանակից Գուգարք նահանգի մի շարք գավառների (Կղարջ²¹,

¹⁸ “ԴՅԵՄԵՆԵՆՈՒ” («Ռեզոնանսի» — «Ռեզոնանս»), 2001, № 159:

¹⁹ Իբրև ուղղափառ դավանանքի հայություն ժառանգություն՝ տվյալ ոճին պատկանող միջնադարյան եկեղեցիներ և այլ հուշարձաններ են հանդիպում Զավախքի Աբուլ, Ագավրեթ, Ալաստան, Բավրա, Բեժանո, Բուռնաչեթ, Գանձա, Գումբուրդո, Դամալա, Թմկաբերդ, Թոք, Մեծ Խորենիա, Մեծ Սամսար, Ծունդա (Նաքալաք), Կոկիա, Ղաուրմա, Սաղամո, Փոկա, Քարցեք և այլ բնակավայրերում ու վերջիններիս հարակից վայրերում (տե՛ս Ս. Կարապետյան. 2006):

²⁰ Հիմնվելով վրացի հեղինակներ Ս. Զանաշիայի, Վ. Բերիձեի, Պ. Զաքարայայի, Ե. Թաղաշվիլու, Ի. Զդանեիշի և այլոց տեսակետների վրա՝ վրաց արդի հասարակական-գիտական չըջանակները Մեծ Հայքի Տայք նահանգը ճառ անվանաձևով համարում են պատմական Վրաստանի հարավային ծայրագավառներից մեկը, այն է՝ վրացապատկան երկիր։ Հետևաբար, ըստ նրանց, վրացական են նաև Տայքում կառուցված ճարտարապետական այնպիսի հուշարձաններ, ինչպիսիք են Իշխանն ու Բանակը, Օշկվանքը և Խախուվանքը, Չորդվանքն [վրացիներն այն բառացի թարգմանել են՝ անվանակոչելով “ოთხთა ეკლესია” («Օթխթա էկլեսիա», թարգմ.՝ Չորսի եկեղեցի)] ու Պարխարը, էգրեկն (Ագարակ) և մյուսները։ Վրացի ուսումնասիրողների նշյալ տեսակետներին մանրամասն անդրադարձել, հայ ու օտար աղբյուրների և ուսումնասիրողների նյութերի հենքի վրա փաստարկված հակադարձել է մեծանուն ճարտարապետ, հայ ճարտարապետության պատմության և տեսության լավագույն գիտակ Տիրան Մարությանն իր մի շարք հիմնարար աշխատանքներում (տե՛ս Տ. Մարության. 1972, 1978, 1989, 2003 և այլն):

²¹ Վրացիները Կղարջ գավառն անվանում են Կլարջեթի։ XX դ. վրացի հեղինակները, Գուգարք նահանգի սույն գավառն արհեստականորեն միավորելով հարավից վերջինիս սահմանակցող Տայք նահանգի հետ, ստեղծել են «Տաո-Կլարջեթի» միանգամայն արհեստածին վարչամիավորը՝ դասելով այն պատմական Վրաստանի հարավային գավառների շարքին։ Անգամ վրացի ուսումնասիրող Վ. Բերիձեն է նշել՝ ««Տաո-Կլարջեթյան իշխանապետություն» անվանումը, որ գրականության մեջ ընդունված է, պայմանական է» (В. Беридзе. 1981, с. 18): Տ. Մարությանը ևս շատ կտրուկ է գրել. «Տայքը Կղարջին, առավել ևս Վրաստանի մյուս չըջաններին քաղաքականապես կապել-միավորելը և արդյունքում Տաո-Կլարջեթի անվանելը ոչ միայն սխալ է, այլ կանխապես մտածված անթույլատրելի, պախարակելի արարք։ X դարում այդ տարածքների ոլորտում գոյություն չի ունեցել այդպիսի միացյալ, այդ անվանումով քաղաքական կազմավորում։ Այդ նահանգները բոլորովին անկախ ինքնուրույն իշխանություններ էին։ Ե. Թաղաշվիլին հատկապես նշում է. «Տաոյում եղել են տառյան թագավորներ,

Արտահան, Շավչեթ, Զավախք, Թոեղք և այլն) ուղղափառ ոճի մի շարք հուշարձաններ:

Վրաց հասարակական-քաղաքական և գիտական շրջանակները խնդրո առարկա ժամանակաշրջանում բազմիցս հանդես են եկել վերոնշյալ և այլ ուղղափառ ոճի հուշարձանների՝ որպես վրացական պատմաճարտարապետական հուշարձանների, վերանորոգման պահանջով: Օրինակ՝ Օշկվանքի, Ջորգվանքի (Օթխթայի վանք) և Խանձթայի վանքերի նկատմամբ պետական հոգառություն տաժեղու պահանջով 2005 թ. Թբիլիսիի պետական համալսարանի ուսանողները դիմել են Վրաստանում Թուրքիայի դեսպանին²²: Նույն թվականին «Ազգային լոբբի» կազմակերպության ղեկավար Գիորգի Անդրիաձեն դիմել է վրաց պետական օղակներին՝ պահանջելով «... վրաց մշակույթի բացառիկ արժեք ներկայացնող երկու հուշարձանները՝ Խանձթան»²³ և Իշխանին (գտնվում է Տալքում, կառուցել է Ներսես Գ Տալեցին՝ VII դ. – Վ. Ս.), որոնք հրաշքով են փրկվել տվյալ տարվա դժգոհ ձմռան և գարնան հորդ անձրևներից, արժանանալու ռազարուլթյան»²⁴:

Զավախքի Թոք գյուղում առկա վերստին ուղղափառ դարաշրջանի եկեղեցական համալիրին են անդրադարձել «Կրիմինալի» և «Կլիրիս պալիտրա» թերթերը: Դրանցում վրացի պրոֆեսոր Թինա Իվելաշվիլին ահազանգել է, թե, իբր, ջավախահայերը դիտավորյալ ոչնչացնում են Թոքի եկեղեցիների վրացերեն արձանագրությունները և տեղը դառնում հայերեն «հնաոճ» արձանագրություններ²⁵: «Նորերս հայտնաբերված հայերենով քերձվածները, հնարավոր է, որ շուտով ավելի մեծ գրությունների վերածվեն, որը հետագայում եկեղեցու հիմնման հարցը վեճի առարկա կդարձնի»²⁶, – հայտարարել է նա: Նաև ավելացնում է, որ փաստերը փոխանցվել են Ասպինձայի (Թոք գյուղը գտնվում է Զավախքի այդ շրջանում) ոստիկանությանը, հարուցվել է քրեական գործ: Հոգվածագիրը հուզախառն տոնով տեղեկացնում է, որ, չնայած հետաքննությանը, եկեղեցու վրա հայերեն գրությունների թիվն օրօրի ավելանում է:

Հաշվի առնելով Թ. Իվելաշվիլու՝ նման պարզունակ դատողություններն ու մոտեցումները, համոզված ենք, որ խոսքը պատմաճարտարապետական հուշարձանների վրա հաճախակի հանդիպող գրությունների մասին է, որոնք

կլարելիթիւմ՝ կլարջեթյան: Սակայն նրանց պետք չէ շփոթել համավրացական թագավորների հետ»: Այստեղից հետևում է, որ չէր կարելի գործածել «հին վրացական տաօ-կլարջեթյան հոդեր» հասկացությունը, այդ հանդիսանում է, մեղմ ասած՝ պատմության կոպիտ աղավաղում: «Տաօ-կլարջեթի» անվանումը, որ ընդունված է այժմյան վրացական պատմագրության մեջ, XX դարի արգասիք է [խնդրի քննարկման մանրամասները տե՛ս Տ. Մարությանի մեծարժեք աշխատության «Տալքի ճարտարապետական հուշարձանները» գլուխը (Տ. Մ ա ռ թ յ ա ն . 2003)]:

²² “24 სავთი” («24 սաաթի» – «24 ժամ»), 2005, № 249:

²³ Գտնվում է Մեծ Հայքի Գուգարք նահանգի Կղարջք գավառում (տե՛ս Ա. Ե դ ի ա գ ա ռ յ ա ն . 2011, № 134.1, էջ 3–12):

²⁴ “აღიდა” («Ալիա»), 2005, № 68:

²⁵ Տե՛ս “კრიმინალი” («Կրիմինալ»), 2004, № 44, “კვირის პალიტრა” («Կվիրիս պալիտրա» – «Շաբաթվա ներկայնակը»), 2004, № 44:

²⁶ “კვირის პალიტრა” («Կվիրիս պալիտրա»), 2004, № 44:

արվում են հիմնականում երեխաների կամ անփութ մարդկանց ձեռամբ՝ կավիճով կամ այլ առարկաների օգնությամբ: Այդպիսի գրությունները հիմնականում անբովանդակ են կամ ինչ-որ անունների ու սիրո խոստովանությունների տեսքով, և, դրանք համարել լեռնային հեռավոր այդ գյուղի մատուցներում գտնվող լքված ու կիսավեր եկեղեցու «հայկականացում» կամ «հիմնադրման թվականի աղավաղում», մեղմ ասած, զավեշտ է: Մեր այս պնդումն ավելի հիմնավոր կդառնա, եթե քննարկենք թ. Իվելաշվիլու մեկ այլ հոդված՝ հրապարակված 2004 թ. «Լիտերատուրա դա խելովներա» ամսագրում: Թերթի միջոցով նա հնչեցնում է «գաղտնի աղբյուրներից իրեն հասանելի դարձած» ահագանգը, իբր, տեղի ջափախահայերը, «Ջավախք» կազմակերպության միջոցով և Երևանի անմիջական ցուցումով, Ախալցխա քաղաքի Մարդա թաղամասում գտնվող եկեղեցու արևելյան ճակատին 2002 թ. փորագրել են 9 տողանոց մեծ չափի արձանագրություն²⁷: Պրոֆ. Թ. Իվելաշվիլին այս արձանագրությունը վերծանել է ակադեմիկոս Գ. Քուրդիանիի և պրոֆ. Լ. Դավլիանիձեի հետ, ովքեր ևս անուղղակիորեն հաստատում են Թ. Իվելաշվիլու պնդումները: Ջավեշտ է, բայց փաստ, որ Թ. Իվելաշվիլին նման կարգի մեղադրանքներ, որակումներ (կատարվածը համարում է բարբարոսություն, սրբապղծություն և այլն) տալուց առաջ անգամ հարցում չի արել տեղացիների շրջանում, թե արդյո՞ք Մարդա կոչվող թաղամասում, միջնադարյան Սբ. Նշան եկեղեցու տեղում (այստեղից էլ՝ Սբ. Նշան բլրի անունը) Ախալցխայի պատվավոր քաղաքացի Վարդան Վարդանյանի կողմից 1861 թ. հիմնադրված Սբ. Վարդանանց (Սբ. Նշան) եկեղեցու պատին 2002 թ. առաջ նման մեծ չափի արձանագրություն եղե՞լ է, թե՞ ոչ:

Թ. Իվելաշվիլու հոդվածում տեղ են գտել նաև Ախալցխայի այլ եկեղեցի-հուշարձանների տեղում վրացական հետքերի որոնմանն առնչվող դրույթներ, այդ առիթով վրացի հեղինակներից մեջբերումներ և այլն: Մեր խնդրի շրջանակներից դուրս համարելով դրանց քննությունը միայն փաստենք, որ «Ջավախահայության բարբարոս վարքի արդյունքում 2002 թ. Սբ. Վարդանանց եկեղեցու պատին հայտնված» մեծածավալ արձանագրությունն իրականում փորագրվել է եկեղեցու շինարարության ավարտական տարում՝ 1868 թ., հրատարակվել՝ 1990 թ.²⁸: Ահա այսպիսի պարզունակ «փաստերով» ու դատողություններով է վրացի պրոֆեսորը փորձել ապացուցել, որ «... Ախալցխայում, մինչև հայերի հայտնվելը [նկատի ունի Կարնո հայության՝ ռուս-թուրքական պատերազմի արդյունքում Ռուսաստանի տիրապետության տակ անցած Ախալցխայի և Ախալքալաքի գավառներ տեղափոխվելը (1829–1830 թթ.) և նշյալ գավառներում ապրող տեղաբնիկ («եղական») հայության կողքին հաստատվելը – Վ. Ս.] Մարդայի եկեղեցին ուղղափառ (օրթոդոքս) էր ...»²⁹: Նա նաև դժգոհում է Վրաստանի ղեկավարությունից, պատրիարքարանից և պատկան մարմիններից այն բանի համար, որ վերջիններս 2002–2004 թթ. չեն արձագանքել «կատարվածին» ու պատժել «հանցագործներին»:

²⁷ “ლიტერატურა და ხელოვნება” («Լիտերատուրա դա խելովներա» – «Գրականություն և արվեստ»), 2004, № 2, էջ 22–23:

²⁸ С. Карапетян, А. Марутян, Р. Наатакян. 1990, № 5, с. 75–85.

²⁹ “ლიტერატურა და ხელოვნება” («Լիտերատուրա դա խելովներա»), 2004, № 2, էջ 22–23:

Միջնադարյան մեկ այլ եկեղեցու՝ Ախալքալաքի Մերենիա գյուղից 2 կմ հեռավորության վրա գտնվող «Խիդիսձվար» (վրաց.՝ «Կամրձախաչ») կամ «Կոտրած ժամ» անվամբ գյուղատեղիում գտնվող և XIII–XIV դդ. թվագրվող եկեղեցու³⁰ պատկանելության խնդիրն է բարձրացրել «Մծեուլիս գագեթի» թերթը։ Անդրադառնալով գյուղացիների կողմից եկեղեցու վերանորոգման փաստին՝ ՎՈՒԵ պատրիարքարանի աշխատակից Զ. Էկալաձեն նշել է հետևյալը. «Ախալքալաքի և Բոգդանովկայի շրջանները չեն վերահսկվում։ Օրինակ՝ Ախալքալաքի շրջանի Մերենիա գյուղի վրաց միջնադարյան եկեղեցին քանդեցին և ավերակների վրա կառուցեցին հայկական եկեղեցի։ Նման դեպքերը շատ են, ցավոք»³¹։ Փաստենք, որ միջնադարյան աղբյուրներում հիշատակվող գյուղի ավերակների (գյուղատեղին ներկայումս հայտնի է «Կոտրած ժամ» անվամբ) վրա պահպանված կիսավեր եկեղեցին 2000–2001 թթ. մերենիացիները կամայաբար վերանորոգել են՝ խաթարելով եկեղեցու ճարտարապետական տեսքը։ Բնականաբար, նման նորոգումից հետո խոսք չէր կարող լինել «յուրացման» կամ «հայկականացման» մասին. նորոգվելով մասնագիտական միջամտության և համապատասխան նախագծի բացակայության պայմաններում՝ եկեղեցին պարզապես աղավաղվել է ու կորցրել իր միջնադարյան պատմաճարտարապետական հուշարձանին հատուկ նկարագիրը³²։

Վրաց տպագիր մամուլում սուր արձագանք են ստացել նաև Ջավախքի ևս երկու միջնադարյան ուղղափառ ոճի հուշարձանների՝ Գումբուրդոյի Սբ. Համբարձման եկեղեցու (974 թ.) և Մեծ Սամսարի ժայռափոր եկեղեցական համալիրի (XI–XIII դդ.) շուրջ տեղի ունեցող զարգացումները, որոնք երբեմն վերածվել են բախումների։ Տեղի հայ բնակչությունը նշված երկու հուշարձանները համարում է իրենց նախնայաց ժառանգությունը և դեմ է, որպեսզի

³⁰ Տե՛ս Ս. Կարապետյան. 2006, էջ 394–396։

³¹ “გვერდის გაზეთი” («Մծեուլիս գագեթի» – «Գրական թերթ»), 2004, № 16։

³² Գ. Մամալաձեն «Ջեորջիան թայմս» թերթում անդրադարձել է նման ևս մեկ խնդրի։ Խոսքն Ախալքալաքի շրջանի Դիլիսկա գյուղի տարածքում (գյուղից 2 կմ հյուսիս)՝ Փարվանա գետի ձախ ձորապտնկին գտնվող միջնադարյան Մուրճիկան գյուղատեղիում գտնվող կիսավեր, միանավ եկեղեցու վերանորոգման մասին է։ Հայ ուսումնասիրողների եզրահանգմամբ՝ XII–XIII դդ. թվագրվող, սրբատաշ քարերով կառուցված եկեղեցու՝ 2001–2002 թթ. տեղի ունեցած վերանորոգումը, որը կրկին իրականացվել է տեղացի գործարարի կողմից (իբր, նրան երազում են հուշել վերջինս ձեռնարկի այդ գործը), կամայականորեն և առանց մասնագիտական միջամտության, վրացիները վերստին ներկայացնում են որպես եկեղեցու հայկականացմանն ու յուրացմանն ուղղված քայլ։ Ի դեպ, նույն թերթի միջոցով այդ մասին իր բողոքն է հայտնել Սամցխե–Ջավախքի բնակիչ Ս. Մանջավիձեն՝ նշելով, որ Մուրճիկան գյուղատեղիում գտնվող Ծմինդա Գիորգի (Սբ. Գիորգի) անվամբ եկեղեցու՝ նման կերպ վերանորոգումը լրջորեն վնասել է հուշարձանի պատմաճարտարապետական տեսքը։ Բնակչին վրդովեցրել է նաև այն փաստը, որ վերանորոգումից հետո եկեղեցու բակի մուտքին ամրացվել է մարմարյա սալիկ՝ հայերեն գրությամբ (վերանորոգողի անուն–ազգանուն, վերանորոգման մասին տեղեկություններ և այլն)։ Ս. Մանջավիձեն քննադատում է վրաց աշխարհիկ ու կրոնական վերնախավին՝ հուշարձանն անտերություն մատնելու և տեղի ունեցածին պատշաճորեն չարձագանքելու համար [“გეორგიან თაიმსი” («Ջեորջիան թայմս»), 2005, № 46]։

վրացական կողմը դրանք օգտագործի որպես վրացական աղոթատեղիներ³³։ Նման բախում տեղի ունեցավ 2005 թ. հուլիսի 15-ին Սամսարի ժայռափոր եկեղեցի այցելած Թբիլիսիի պետական համալսարանի 32 ուսանողների, ՎՈՒԵ Ախալքալաք-Կոմուրդոյի թեմի հոգևորականների և տեղի բնակիչների հետ³⁴, որը համատեղ հայտարարությամբ դատապարտեցին երկու կողմերի հոգևոր առաջնորդները³⁵։ Անդրադառնալով Գումբուրդո գյուղի եկեղեցու շուրջ առկա լարվածությանը՝ վրացի հեղինակ Գ. Ուձիլաուերին իր հոդվածներից մեկում գրում է, որ 2006 թ. հունվարին խորհրդարանի խոսնակի հետ մտադրվել էր Ախալքալաք ուղևորվել նաև կաթողիկոս – պատրիարք Իլիա 2-րդը՝ դիտելու «... Ախալքալաքի շրջանի Կոմուրդո գյուղի վրացական եկեղեցին, սակայն նրան խորհուրդ են տվել չգնալ, քանի որ ի վիճակի չէին ապահովելու նրա անվտանգությունը»։ Հոդվածագիրը մեղադրանքներ է ներկայացնում նախագահ Մ. Սահակաշվիլուն, որ նա չի կարողանում նվազեցնել լարվածությունն Ախալքալաքի նշված գյուղում և հնարավորություններ չի ստեղծում կաթողիկոս Իլիա 2-րդի համար՝ այցելելու, ըստ հեղինակի, վրացական եկեղեցի։ Գ. Ուձիլաուերին գումբուրդոցիներին ևս անվանում է Հայաստանի կողմից աջակցություն ստացող հայ անջատողականներ, «... որոնք Ախալքալաքի անջատողականներից ոչ պակաս աչքի են ընկնում հակավրացական տրամադրվածությամբ»³⁶։

Ջավախքում տեղի ունեցող հասարակական-քաղաքական գործընթացներին, հայ-վրացական պատմական վեճերին, ինչպես նաև Վրաստանի հայկական եկեղեցիների և պատմաճարտարապետական այլ հուշարձանների պատկանելության խնդրին «Գալոբա» թերթում 2005 թ. անդրադառնում է Բ. Արվելաձեն³⁷։ Հրապարակման առիթը 2002 թ. լույս տեսած «Ջավախքի պատմական հուշարձանները» քարտեզ-ուղեցույցն էր³⁸։ Վրացի հայագետը նախ խստորեն քննադատում է ջավախահայերին՝ նրանց մեղադրելով ինքնավարություն պահանջելու մեջ, այնուհետև հուշարձանագետ Ս. Կարապետյանին, որը շրջանառության մեջ է դրել Վրաստանի (այդ թվում՝ Ջավախքի) հայկական հուշարձանների վերաբերյալ գրքեր ու քարտեզներ³⁹, ճարտարապետ Տ. Մարությանին⁴⁰, Հայկական ԽՍՀ արվեստի վաստակավոր

³³ Տե՛ս <https://armenpress.am/arm/news/404109.html>. Գումբուրդոյի եկեղեցու շուրջ լարվածությունը պահպանվում է մինչ օրս. հուշարձան-աղոթատեղին հայտարարված է վրացական, գյուղացիները զրկված են այն տնօրինելու իրավունքից, ինչն էլ հանդիսանում է գյուղում մերթնդմերթ սաստկացող լարվածության պատճառ։

³⁴ Տե՛ս <https://regnum.ru/news/accidents/485545.html>.

³⁵ «Վրաստան», 2005, № 57–58։

³⁶ “აბაღი თაობა” («Ախալի թաոբա» – «Նոր սերունդ»), 2006, № 14։

³⁷ “აბაღი თაობა” («Գալոբա»), 2005, № 4։

³⁸ Տե՛ս Ս. Կարապետյան. 2002։

³⁹ Տե՛ս Ս. Կարապետյան. 1995, Յուզակ և քարտեզ, Ս. Կարապետյան. 1995, Ս. Կարապետյան. 2002 և այլն։

⁴⁰ Նկատի է առնվում Տ. Մարությանի հրատարակած «Տալքի ճարտարապետական հուշարձանները» (Երևան, 1972) և «Հայ ճարտարապետության հուշարձաններ. խորագույն Հայք» (Երևան, 1978) աշխատությունները։

գործիչ, համբավավոր հայագետ Նիկոլայ Տոկարսկուն⁴¹ և այլոց: Ս. Կարապետյանի՝ դաշտային հետազոտությունների և գրավոր աղբյուրների ուսումնասիրության շնորհիվ հիշյալ ցուցակ-քարտեզում հաշվառած ու ներկայիս Վրաստանի տարածքում գտնվող 621 եկեղեցիների շուրջ կեսը Բ. Արվելաձեն համարում է վրացական⁴²: Վերջինս կրկին հավատարիմ է մնացել վրաց հասարակական-քաղաքական ու գիտական-ակադեմիական շրջանակներում տիրող կարծրատիպերին և ամենուր տեսնում հայ քաղաքական կուսակցություններից մեկի՝ Հայ Յեղափոխական Դաշնակցության (ՀԾԴ) հետքերը: Ըստ նրա՝ Վրաստանի հայկական հուշարձանների մասին քարտեզների և գիտական աշխատանքների հրատարակումը Ս. Կարապետյանին պատվիրել է ՀԾԴ-ն: Փաստենք, որ ո՛չ վերջինս, ո՛չ էլ նրա կողմից տասնամյակներով ղեկավարած հաստատությունը՝ Հայկական ճարտարապետությունն ուսումնասիրող կազմակերպություն-հիմնադրամը, որևէ առնչություն չեն ունեցել և չունեն ՀԾԴ-ի հետ ու առաջնորդվել են միմիայն սեփական համոզմունքներով և հաստատված ծրագրերով:

«Ռեզոնանս» թերթում ներկայացված է Նորաշենի Սբ. Աստվածածին եկեղեցու պատկանելության հարցի մասին ՎՈՒԵ-ի քահանա Հայր Տարիել Սիկինճալաչվիլու տեսակետները: Նկատենք, որ խորհրդային կարգերի փլուզման շրջանից ի վեր Վրաստանի աշխարհիկ և հոգևոր իշխանությունների թողտվությամբ կամ հանձնարարությամբ գործող սույն քահանայի՝ Նորաշենի Սբ. Աստվածածին եկեղեցու հանդեպ շուրջ երկու տասնամյակ իրագործած քայլերի արդյունքում եկեղեցին հիմնովին դիմագրկվեց և պղծվեց: Զավթելով խորհրդային տարիներին գրապահոց ծառայող ու արժեքավոր գրքեր պարունակող եկեղեցին՝ այն արագորեն «գրքաթափ» անելով⁴³ և 1994–1995 թթ. լինելով նույն եկեղեցու ավագ քահանան⁴⁴ Հայր Տարիելն այդ տարիներին կազմակերպել ու անմիջականորեն ղեկավարել է եկեղեցու ինչպես ներսի, այնպես էլ դրսի՝ հուշարձանի հայկականությունը խորհրդանշող բոլոր հատվածների՝ մկրտարանի ավազանի, բարձր բեմի քանդման, պատերում ագուցված խաչքարերի, հայերեն արձանագրութ-

⁴¹ Հեղինակը մատնացույց է անում Ն. Տոկարսկու հրատարակած «Архитектура Древней Армении» (Ереван, 1946) աշխատությունը:

⁴² Տե՛ս “გალობა” («Գալոբա»), № 4, 2005:

⁴³ Հայր Տարիել քահանայի վկայությամբ՝ եկեղեցու գրքերը նվիրել է Վրաստանի գիտությունների ակադեմիայի նախագահ Ալբերտ Թավադիձենին [“რეზონანსი» («Ռեզոնանսի» – «Ռեզոնանս»), № 77, 2005]:

⁴⁴ 1995 թ. փետրվարի 15-ին վրաց պատրիարքարանի որոշմամբ՝ եկեղեցին վերածվում է Ս. Կույա Մարիամ անվամբ և պատարագ է մատուցվում վրացական (ուղղափառ) ծիսակարգով: Հայկական կողմի բողոքների արդյունքում՝ պատրիարքարանն ստիպված թողնում է եկեղեցին, որը, սակայն, այդպես էլ չի վերադարձվում ՀԱԵ Վիրահայոց թեմին [տե՛ս “ახალი თაობა” («Ախալի թաոբա»), 2005, № 355]: Հայր Տարիելը եկեղեցին անվանում է Խարեբայի եկեղեցի (Թարգմ.՝ ավետյաց), որը, իբր, Ռուսաստանի տիրապետության տակ եղած ժամանակ վաճառվել է հայ վաճառականներին: Ըստ քահանայի՝ «Խարեբան Վախթանգ Գորգասալի ժամանակ կառուցված Զվարիս մամա եկեղեցու մի համալիրն է ներկայացրել» [“რეზონანსი» («Ռեզոնանսի»), 2005, № 77]:

յունների, որմնանկարների ոչնչացման (իբրև թե՛ վերականգնման) աշխատանքները⁴⁵:

2005 և 2008 թթ. Հայր Տարիելը հանդես եկավ Նորաշենի Սբ. Աստվածածնի դեմ ուղղված նոր ոտնձգություններով. 2005 թ. գարնանը եկեղեցու հարավային պատին կից հանկարծ հայտնվեց նոր գերեզմանոց՝ 5 վրացերեն արձանագրություններով տապանաքարերով հանդերձ⁴⁶, իսկ 2008 թ. մայիսին նրա անմիջական ղեկավարությամբ սկսվեց եկեղեցու շուրջ ցանկապատի կառուցումը, որը զարդարվում էր բացառապես ՎՈՒԵ-ին բնորոշ խորհրդանիշերով ու խաչերով⁴⁷: Իսկ նույն թվականի նոյեմբերի 16-ին էլ

⁴⁵ Այդ մասին վկայող բազմաթիվ փաստերի ու վկայությունների մասին տե՛ս Վրաց պետական քաղաքականությունը և հայ մշակույթի հուշարձանները, (1988–1998 թթ.), 1998, էջ 11–22: Հավելենք՝ 1995 թ. մարտի 13-ին Թբիլիսի ժամանած ՀԱԵ բարձրատիճան հոգևորականների և ՀՀ խորհրդարանի Մարդու իրավունքների և ազգությունների հարցերի մշտական հանձնաժողովի նախագահ Ռաֆայել Պապյանի՝ Իլիա 2-ի հետ հանդիպման արդյունքում որոշվում է առժամանակ փակել եկեղեցին, ստեղծել հայ և վրաց մասնագետներից բաղկացած հատուկ խումբ, որոնք կհետազոտեն եկեղեցու պատկանելության հարցը: Այդուհանդերձ, այդ ամենը մնաց թղթի վրա:

⁴⁶ «Ռեզոնանսի» թերթին տված պարզաբանման մեջ Հայր Տարիելը դա բացատրել է հետևյալ կերպ. «Ուղղակի բակն ենք գեղեցկացնում, այգի ենք գցում ... Ավելի ճիշտ, շինարարական քարերն այն պատճառով թափեցինք Խարեբայի մուտքի մոտ, որպեսզի վերացվեր անօթևանների ապաստարանը: Հայերին չպետք է զարմացնի բակում վրացական քարերի հայտնվելու փաստը. տարածքն ուղղում էինք և պատահաբար հայտնաբերեցինք այդ տապանաքարերը մի քանի ամիս առաջ, որոնք գեղեցիկ դասավորեցինք: ... Եթե կրկին փորձենք, ապա էլի կգտնվեն վրացական տապանաքարեր: Չպետք է զարմանալ. եկեղեցին վրացական է, և այնտեղ անպայման լինելու էին վրացական տապանաքարեր» [“Դյոնոսոն” («Ռեզոնանսի»), 2005, № 77]: Նկատենք, որ եկեղեցու բակում հայտնված տապանաքարերի թվում է եղել նաև ոմն Մաղլակելիձեի չիրմաքարը՝ վախճանված 1874 թ.: Ս. Կարապետյանն այդ առիթով հայտնել է, որ, համաձայն Վրաստանում վրաց ազգատոհմերի բնակության վայրերը մատնանշող մի հետազոտության, Մաղլակելիձեներ բնակվել են միայն մի քանի բնակավայրերում, այդ թվում՝ Դուշեթի չրժանի Մլեթի գյուղում, ուր մինչև հունական Զվարիս մամա վրացականացված եկեղեցու հոգևոր հովիվ նշանակվելը քահանա էր եղել Հայր Տարիելը: «Սրանից հետևում է, որ Նորաշենի եկեղեցու վրացականացմանը նպաստելու կոչված տապանաքարերը Հայր Տարիելը փոխադրել էր իր հովվությանը վստահված Մլեթի գյուղի գերեզմանոցից», – հաստատել է Ս. Կարապետյանը (տե՛ս <https://hetq.am/hy/article/4677>): Նորաշենի Սբ. Աստվածածնի ՀԱԵ Վերահայոց թեմին վերադարձնելու մասին հարցը բարձրացվել է նաև Հայաստանի երջանկահիշատակ վարչապետ Ա. Մարգարյանի՝ 2005 թ. հունիսին Վրաստան կատարած այցի ժամանակ: Մեկնաբանելով ՀՀ վարչապետի այդ քայլը՝ Վրաստանի խորհրդարանի Արտաքին հարաբերությունների հանձնաժողովի նախագահ Կ. Գաբաշվիլին հայտարարել է, որ կարիք չկա ստեղծել հիմնախնդիրներ. «Եթե ժողովուրդը (նկատի ունի հայ ժողովուրդին – Վ. Ս.) մի քանի տասնյակ տարի այցելում էր այդ եկեղեցին, ապա կրկին պետք է տանք դրա իրավունքը», – նշել է նա [“აზნაურო თაობა” («Ախալի թաոբա»), 2005, № 150, “კვირის პალოტრა” («Կվիրիս պալիտրա»), 2005, № 23]:

⁴⁷ ՀԱԵ Վերահայոց թեմն այդ առիթով մտահոգություն էր հայտնել՝ դա գնահատելով որպես Հայ Առաքելական և Վրաց Ուղղափառ եկեղեցիների միջև Նորաշենի Սբ. Աստվածածին եկեղեցու և Թբիլիսիի չորս այլ եկեղեցիների պատկա-

Հայր Տարիելի գլխավորությամբ ՎՈՒԵ-ի ներկայացուցիչները ծանր տեխնիկայի օգնությամբ փորձեցին տեղահանել Նորաշենի բակում հանգչած թիֆլիսահայ բարեգործներ Թամամյանների ընտանիքի ներկայացուցիչների շիրմաքարերը, որոնք ավելի քան 100 տարի թաղված են Նորաշեն եկեղեցու բակում: Այդ քայլը քահանան կատարել էր, իբր թե, եկեղեցու «չըշակայքը բարեկարգելու և տարածքն աղբից մաքրելու նպատակով»⁴⁸:

ՎՈՒԷ Պատրիարքարանին առընթեր Միջկրոնական Հարաբերությունների կենտրոնի ղեկավար Լեյլա Ջոջելավան նոյեմբերի 26-ին Պատրիարքարանում ՀԱԵ Վերահայոց թեմի առաջնորդի, Սամցխե-Ջավախքի Ընդհանուր Առաջնորդական փոխանորդի և Վրաստանի Հայերի միությունի փոխնախագահի մասնակցությամբ կայացած քննարկմանն ընդգծել է, որ եկեղեցին Հայկական է, և հարևան եկեղեցու հոգևորականին իրավունք չունի իր գործողություններով ոչնչացնել պատմամշակութային արժեքները⁴⁹։ Ի վերջո՝ 2008 թ. դեկտեմբերի 4-ին, ՎՈՒԷ Պատրիարքարանը դատապարտեց Հայր Տարիել Սիկինճալաչվիլու գործողությունները Թբիլիսիի Սբ. Նորաշեն եկեղեցու նկատմամբ՝ այն համարելով ապօրինի պատմական-ճարտարապետական արժեք հանդիսացող հայկական եկեղեցու նկատմամբ։ Հակառակ այս հայտարարություններին՝ եկեղեցին այդպես էլ մինչ օրս չի վերադարձվել Վերահայոց թեմին և գտնվում է կիսավեր, հիմնովին քայքայված ու լքված վիճակում։

Հայոց ցեղասպանության 90-րդ տարելիցի օրերին՝ 2005 թ. ապրիլի վերջին, հրապարակմամբ հանդես եկավ «Աստվալ-դասավալի» թերթը՝ գուգահեռներ անցկացնելով Հայոց ցեղասպանության ու Աբխազիայում 1992–1993 թթ. տեղի ունեցած արյունալի բախումների միջև, որտեղ, ըստ խմբագրության, ռուսների և հյուսիսկովկասցիների շարքերում իրենց մեղքի բաժինն ունի «Մարշալ Բաղրամյան» հայկական գումարտակը։ Փորձելով վրացիներին ներկայացնել զոհի, իսկ հայերին՝ մեղավորի դերում, թերթը հիշեցնում է, թե, իբր, հայերն էլ այսօր «Խուճաբ գյուղում» (Խուճապավանքի շուրջ համանուն գյուղ գոյություն ունի. վանքը, ինչպես վերը նշվեց, գտնվում է ՀՀ–Վրաստան ուղիղ սահմանագծի վրա՝ թավ անտառի մեջ) քերում և ոչնչացնում են «... XIII դարի վրացական հուշարձանի՝ Խուճաբի վրացերեն արձանագրությունները (զա հաստատող որևէ փաստ գոյություն ունի. ստուգվել է նաև տողերիս հեղինակի՝ Խուճապավանք այցերի ժամանակ – Վ. Ս.), փորում են որմնանկարներում պատկերված հրեշտակների աչքերը, իսկ գյուղ (՞) այցելած վրաց լրագրողներին քարկոծում–վռնդում են. թող ոչ-ոք չմտածի, որ մեր դժբախտությունից երջանկություն կվաստակեն»⁵⁰։

Ներկույթյան հարցի քաղաքակիրթ լուծման հարցում ձեռքբերված պայմանավոր-
վածության խախտում (տե՛ս <https://armenpress.am/arm/news/458703/>):

⁴⁸ Չնայած հայ համայնքի ջանքերով հաջողվեց չիրմաքարերը կրկին տեղը դնել և տարածքից դուրս բերել ծանր տեխնիկան, սակայն, ինչպես և սպասելի էր, Հայր Տարիելյոյ դրա համար որևէ պատիժ չկրեց:

⁴⁹ *Sh'u* <https://armenpress.am/arm/news/453679/>.

⁵⁰ “საგვლ-დასავლი” («Ասպակ-դասպակ»), 2005, № 17:

Վիրքում ՀԱԵ Վիրահայոց թեմի հաստատման դարաշրջանին, ՀԱԵ – ՎՈԻԵ պատմական և դավանաբանական հարաբերություններին ու Վրաստանում գտնվող հայկական եկեղեցիների պատկանելության խնդրին է «Խվալինդելի դղե» թերթին տված հարցազրույցում անդրադարձել պատմաբան Գուրամ Մայիսուրաձեն։ Դրա համար առիթ է հանդիսացել 2005 թ. աշնանը Թբիլիսիում կայացած «Քրիստոնեությունը մեր կյանքում. անցյալը, ներկան և ապագան» միջազգային գիտաժողովը, որտեղ Վիրահայոց թեմի ներկայացուցիչ Լևոն Իսախանյանի զեկույցը՝ թեմի խնդիրների, Վրաստանում գտնվող 600-ից ավելի հայկական եկեղեցիների վերադարձնելու պահանջը սուր արձագանք է ստացել վրաց եկեղեցական, հասարակական ու գիտական շրջանակներում⁵¹։ Գ. Մայիսուրաձեն անհեթեթություն է համարում հայկական կողմի զեկույցում տեղ գտած մի շարք դրույթներ, ի մասնավորի՝ ՀԱԵ-ի՝ Վրաստանում որպես առանձին եկեղեցական միավոր V դարից գործելու⁵², երկրի տարածքում ՀԱԵ Վիրահայոց թեմին պատկանող 600-ից ավելի եկեղեցիների առկայության փաստերը⁵³։ Գ. Մայիսուրաձեն որպես Թիֆլիսում առաջին հայկական եկեղեցու կառուցման թվական է նշում 1251 թիվը (նկատի ունի այդ թվականին հիմնադրված Թիֆլիսի Սբ. Գևորգ առաջնորդանիստ եկեղեցին)՝ ավելացնելով՝ դրանից առաջ հնարավոր է, որ լինեին հայկական եկեղեցիներ, թեև դա հաստատող փաստաթղթեր չեն գտնվի ոչ հայկական, ոչ էլ վրացական աղբյուրներում։ Գ. Մայիսուրաձեն դրանով անտեսում է, օրինակ, 754 թ. Թիֆլիսում կառուցված հայկական Հրեշտակապետաց եկեղեցու (1593 թ. ավերվել է, հիմնովին վերակառուցվել՝

⁵¹ Անհիմն համարելով Վիրահայոց թեմի՝ Վրաստանի տարածքում առկա հայկական շուրջ 600 եկեղեցիների առկայության մասին տեսակետը՝ 2005 թ. դեկտեմբերին այդ առիթով հատուկ հայտարարությամբ է հանդես եկել նաև ՎՈԻԵ Սուրբ Սինդրը. «Նշված հայտարարությունները լարում են մեր երկրների և եկեղեցիների միջև հարաբերությունները, որի պատճառով էլ ՎՈԻԵ-ն զսպվածության կոչ է անում ՀԱԵ Վիրահայոց թեմին։ Իր հերթին, ՎՈԻԵ-ն թույլ չի տա, որպեսզի հարաբերությունները լարվեն» [տե՛ս “სხადლო თაობა” («Ախալի թաոբա»), 2005, № 360]։

⁵² Գ. Մայիսուրաձեն չի ընդունում Վիրահայոց թեմի ներկայացուցչի՝ գիտաժողովին ներկայացրած փաստերը, ըստ որոնց՝ ՀԱԵ-ն, Վրաստանում որպես առանձին եկեղեցական միավոր, գործել է V դարից, և այս մասին է վկայում X դ. պատմիչ Ուխտանես եպիսկոպոսը՝ նշելով, որ արդեն V դարում Ցուրտավում նստում էր հայ եպիսկոպոս։ Ըստ Վիրահայոց թեմի պաշտոնական տեսակետի՝ Ցուրտավը, թեպետ Վրաց եկեղեցուն պատկանող, սակայն հայալեզու թեմ էր, որտեղ V դարից սկսած, Սբ. Շուշանիկի կարգադրությամբ, եկեղեցական պաշտամունքը կատարվում էր հայերեն (տե՛ս <https://armenianchurch.ge/hy/ekgheciner2/vi-rahayoc-tem>)։ Գ. Մայիսուրաձեն թեև չի ժխտում այս փաստը, սակայն ավելացնում է, որ Սբ. Շուշանիկի մահից հետո վրաց Կյուրիոն կաթողիկոսը (կաթողիկոս է ձեռնադրվել Հայոց Մովսես Բ կաթողիկոսի կողմից 599 թ., վերջինիս մահից հետո անտեսելով Հայ եկեղեցու հորդորները՝ 608 թ. ընդունել է Քաղկեդոնի ժողովի որոշումները՝ դառնալով ուղղափառ և գահակալելով մինչև 614 կամ 616 թթ.) Ցուրտավում ժամերգությունը կրկին վրացերենով սահմանեց [տե՛ս “სხადლო თაობა” («Խվալինդելի դղե»), 2005, № 199]։

⁵³ Նույն տեղում։

1781 թ. և վերջնականապես քանդվել՝ 1937 թ.), 931 թ. կառուցված Հարանց վանքի (վերանորոգվել՝ 1430 և 1715 թվականներին, իսկ 1900 թ.՝ հայ մեծահարուստ բարերար Ա. Մանթաշովի միջոցներով) և այլ եկեղեցիների առկայության փաստերը: Վրացի պատմաբանը նույն կերպ ուռնացված է համարում հայկական կողմի ներկայացրած՝ Վրաստանում գտնվող հայկական եկեղեցիների թվաքանակը (621 առանց Աբխազիայում և Հարավային Օսեթիայում գտնվող եկեղեցիների): Այս խնդրի վերաբերյալ Գ. Մայիսուրաձեն առավել քան անհեթեթ միտք է արտաբերում՝ նշելով, թե, իբր, հայերը, միջազգային հարթակներում նման թվեր ներկայացնելով, ցանկանում են արևելյան Վրաստանի հանդեպ ներկայացնել տարածքային պահանջներ⁵⁴:

Նույն գիտաժողովում Վիրահայոց թեմի ներկայացուցչի պաշտոնական տեսակետներին ծավալուն հարցազրույցների միջոցով արձագանքել է նաև Բ. Արվելաձեն: Վերջինս նույնպես չի ընդունում դեռ V դարից Ցուրտավում հայալեզու թեմի (Վրաց եկեղեցուն պատկանող), հայ եպիսկոպոսական աթոռի առկայության փաստը՝ հայտարարելով, որ հայկական կողմը դրա համար չունի ոչ մի ապացույց: Բ. Արվելաձեն հիմնովին մերժում է «Աբխազիայի վկայաբանության» բնագրի հայերեն լինելու վարկածը⁵⁵ միանշանակ հաստատելով, որ «Վկայաբանության» հայերեն ընդարձակ խմբագրությունը թարգմանված է վրացերեն ընդարձակ խմբագրությունից, իսկ վրացական համառոտ խմբագրությունը՝ հայկական համառոտից: Ըստ այդմ, ըստ Բ. Արվելաձեի՝ միայն Շուշանիկի հայագրի (Վարդան Մամիկոնյանի դուստր) լինելու հանգամանքը էր կարող հիմք լինել ո՛չ «Վկայաբանության» սկզբնական տարբերակի հայերենով ստեղծվելու, ո՛չ էլ, առավել ևս, նրա օրոք Ցուրտավում հայկական (իմա՝ հայալեզու) թեմի գոյության համար: Մերժելով Վրաստանում վաղ միջնադարում հայալեզու, իսկ հետագայում հայոց թեմի գոյության փաստը⁵⁶՝ նա անգամ Թբիլիսիի առաջնորդանիստ Սբ. Գևորգ եկեղեցին (կառուցված XIII դարում) համարում է ի սկզբանե վրացական: Ըստ նրա՝ կան փաստեր, որ այն սկզբնական շրջանում կոչվել է «Բերդի մեծ եկեղեցի» և միայն XIII դարում, երբ Վրաստան արշավեցին մոնղոլները, այն հայտնվեց հայերի ձեռքում⁵⁷: Բ. Արվելաձեն առիթը

⁵⁴ Նույն տեղում: Գ. Մայիսուրաձեն գրեթե նույնական տեսակետներ է ներկայացնում քննարկվող խնդրի առիթով տպագրված մեկ այլ ընդարձակ հոդվածում [տե՛ս «ՃԵՆՏ» (“Դյոնոնսոն”) («Բաստա» — «Ռեզոնանսի» հավելված), 2005, № 333]:

⁵⁵ Խնդրի քննարկման մասին տե՛ս Պ. Մուրադյան. 1996, էջ 179, 181–182:

⁵⁶ Ըստ Բ. Արվելաձեի՝ հայկական կողմը հայտարարում է Վրաստանում (Ցուրտավում և Թբիլիսում) V դարից գոյություն ունեցող հայկական թեմի մասին՝ հեռահար նպատակ ունենալով հաստատելու, որ Թբիլիսը ևս հայերն են կառուցել [“თბილისელები” («Թբիլիսեლებի» «Թբիլիսցիներ»), 2005, № 49]:

⁵⁷ Տե՛ս նույն տեղում: Նույն գիտաժողովին իր մեկ այլ արձագանք-հարցազրույցում Բ. Արվելաձեն ավելի է խտացնում գոյները՝ նշելով XII դարից սկսած, երբ տարբեր նվաճողներ տիրապետեցին Վրաստանին, մի շարք վրացական եկեղեցիներ դատարկվեցին: «Էջմիածինն ուժեղ էր, նա զավթեց և յուրացրեց այդ

բաց չի թողնում սուր քննադատության ենթարկելու հուշարձանագետ Ս. Կարապետյանին՝ հիշատակելով 1995 թ. նրա հրատարակած քարտեզ-ցուցակը: Վերստին մատնանշելով իր ««Армянские» или грузинские церкви в Грузии» խորագրով գիրքը, գրականագետ-հայագետը ցուցակի 638 հայկական եկեղեցիներից շուրջ 400-ը համարում է վրացական, սակայն՝ ներկայացված որպես հայկական: Այս անգամ էլ նա դրանց շարքում հիշատակում է առաջնորդանիստ Սբ. Գևորգը, Թբիլիսիի Բեթղեհեմի Սբ. Աստվածածին⁵⁸ և Նորաշենի Սբ. Աստվածածին⁵⁹ եկեղեցիները, խուճապավանքը (եկեղեցուն՝ ուղղափառ հանդիսանալու, և, դրանից ելնելով, այն երբեմն հայկական գրականության մեջ «Հունածես» անվանվելու փաստը Բ. Արվելաձեին հիմք է տալիս հայտարարելու՝ վրացական խուճապավանքը հայերը համարում են հունական եկեղեցի) և այլն: 2005 թ. նույն օրերին տված իր մեկ այլ հարցազրույցում էլ Բ. Արվելաձեի քննադատության թիրախում, Ս. Կարապետյանից, Ն. Տոկարսկուց զատ, հայտնվել է նաև Պ. Մուրադյանը, ում մեղադրում է վրացական աշխարհագրական անվանումներն ու տեղանունները, իբր, վրացականացնելու, Թբիլիսիի Բեթղեհեմի Սբ. Աստվածածին եկե-

եկեղեցիները: Նրանք քերեցին վրացական արձանագրությունները և գրեցին հայերեն գրություններ՝ օժելով եկեղեցիները որպես հայկական» [«ՃՏԵԾ» («Քաստա»), 2005, № 333]: Նա նույն գործընթացի արդյունք է համարում նաև Սամցխե-Ջավախք-Ծաղկալուծ կարճ ժամանակում (1830–1900-ական թվականներ) 87 հայկական եկեղեցու կառուցման փաստը (նշյալ թիվը Բ. Արվելաձեինն է): Ըստ նրա հնարածին և բոլոր արժանահավատ աղբյուրներին հակասող մտքերի ու տեսակետների՝ 1830 թ. կարինից այստեղ տեղափոխված 40.000 (նշյալ թիվը Բ. Արվելաձեինն է) հայությունն արագորեն յուրացրել է Օսմանյան կայսրություն տեղափոխված քրիստոնյա վրացիների թողած եկեղեցիները՝ որոշները քանդելով ու նորից կառուցելով, իսկ որոշները՝ վերափոխելով:

⁵⁸ Խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո միջնադարյան հայոց եկեղեցին հայտնվում է ազատ եկեղեցականների ձեռքին, իսկ XX դ. վերջին վրացական իշխանությունների նախաձեռնած «վերանորոգման» պատրվակով վերացվում են եկեղեցու պատերին առկա շուրջ երեք տասնյակ հայերեն արձանագրությունները, 1501, 1679 թվականների խաչքարերը, որմնանկարները: Արդյունքում եկեղեցին 1990–1993 թթ. վրացականացվում է և վերանվանվում «Ջեմո (Վերին) Բեթղեհեմ» [տե՛ս Վրաց պետական քաղաքականությունը և հայ մշակույթի հուշարձանները. 1998, (1988–1998 թթ.), էջ 11, 88–90]: Պ. Մուրադյանի վկայությամբ՝ որոշ ժամանակ առաջ (հետխորհրդային առաջին տարիներին) իր հայերեն հիշատակարաններից, խաչկալից ու խաչքարերից զրկված Բեթղեհեմի Սբ. Աստվածածին եկեղեցին հայոց դավանության և մշակույթի երևելի կենտրոնատեղի է եղել (տե՛ս Պ. Մուրադյան. 2009, էջ 72):

⁵⁹ Ըստ հայագետի՝ Նորաշենից քիչ հեռու գտնվող վրացական Ջվարիս մամա եկեղեցու գոյությունը վկայում է VII դարից իրարից բաժանված հայոց և վրաց եկեղեցիների՝ միմյանց հանդեպ ոչ բարյացակամ դիրքերից հանդես գալու պայմաններում «հին» Ջվարիի կողքին անհնար էր, որ հայերին թույլատրվեր կառուցելու «Նորաշեն», այն է՝ նոր եկեղեցի: Հետևաբար, ըստ Բ. Արվելաձեի, այն ի սկզբանե կառուցվել է որպես վրացական եկեղեցի [«თბილისელები» («Թբիլիսեցիներ»), 2005, № 49]:

ղեցին հայկական համարելու համար⁶⁰: Բ. Արվելաձեն ոչ միայն օրինախախտում, այլև հանցագործություն է համարում Վիրահայոց թեմի արխիվը, որը պահվել է Վրաստանի պատմության կենտրոնական արխիվում, 1965 թ. Հայաստանի պետական արխիվին փոխանցելու քայլը: Դրանով, ըստ հայագետի, իրենք զրկվել են Ս. Կարապետյանի, Պ. Մուրադյանի և այլոց գիտական արժանահավատությունն ստուգելու հնարավորությունից⁶¹:

Հիշյալ գիտաժողովից հետո Վիրահայոց թեմի առաջնորդի խորհրդական Լևոն Իսախանյանը «Խեզոնանսի» ամենաբաժնյա հավելված «Բաստա» թերթում ներկայացրել է Վրաստանի տարածքում գտնվող ավելի քան 600 եկեղեցիների պահպանության և Վիրահայոց թեմին վերադարձնելու, թեմի իրավական կարգավիճակի անորոշության, երկրի իշխանությունների այդ հարցում ունեցած անտարբեր ու կրավորական կեցվածքի, վրաց գիտնականների անհանդուրժող կեցվածքի մասին պահանջներն ու դժգոհությունները⁶²: Դրանց ի պատասխան՝ ՎՈՒԵ Պատրիարքարանի մամուլի ծառայության ղեկավարի տեղակալ Զուրաբ Յիսուկեբաձեն հայտնել է, որ բարձրացված հարցերի վերաբերյալ կաթողիկոս-պատրիարք Իլիա 2-րդն առաջարկել է ստեղծել համատեղ հանձնաժողով: Չնայած այս, առաջին հայացքից խոհեմ առաջարկին՝ պաշտոնյան, այնուհանդերձ, արդեն իսկ առաջ ընկնելով, հայտարարում է (իմա՝ ոչ պաշտոնապես հաստատում է), որ խոսք չի կարող լինել ոչ միայն շուրջ 600, այլ նույնիսկ շուրջ 100 եկեղեցիների մասին: Ըստ նրա՝ շատ եկեղեցիներ հայերը զավթել են ցարիզմի ժամանակաշրջանում, երբ իշխանությունները բարյացակամ էին տրամադրված հայերի հանդեպ, իսկ վրացիներին ճնշում էին⁶³:

Մեծ աղմուկ բարձրացրած հիշյալ գիտաժողովի նախաձեռնության հետևում մեծ դավադրություններ է փնտրել և գտել ակադեմիկոս Գուրամ Շարաձեն: Ըստ նրա՝ գիտաժողովը նախաձեռնել և Վիրահայոց թեմի ներկայացուցչին նման հայտարարություն-պահանջներով հանդես գալու հնարավորություն են տվել պատմության ինստիտուտի տնօրեն, ակադեմիկոս Դ. Մուխոմելովի և Յիսուկ-Աբխազիայի թեմի առաջնորդ Դանիել վերապատվելին, ովքեր, ըստ Գ. Շարաձեի, համաձայն են՝ կատարվեն հայկական կողմի պահանջները⁶⁴:

⁶⁰ “საქართველოს რესპუბლიკა” [«Աքարթվելուս ռեսպուբլիկա» («Վրաստանի Հանրապետություն»)], 2005, № 286–287: Բ. Արվելաձեն եկեղեցու հիմնադրումը XV դարից տեղափոխում է շուրջ 1000 տարի հետ՝ հասցնելով մինչ Վախթանգ Գորգասալի ժամանակներ: Բնականաբար, այդ միջոցով Բեթղեհեմի Սբ. Աստվածածինն տալով վրացական «ազգություն»՝ նա հայտարարում է, որ վերջինիս վրացերեն արձանագրությունները ոչնչացվել են Լենկ Թեմուրի արշավանքների ժամանակ, ինչից հետո էլ եկեղեցին հայտնվել է հայերի ձեռքում:

⁶¹ Տես՝ նույն տեղում:

⁶² “ბასტა” («Բաստա»), 2005, № 333:

⁶³ Նույն տեղում:

⁶⁴ Նպատակը, ըստ ակադեմիկոսի, «Վրաստանի իշխանությունների հոգևոր դատարարակ» Դանիել վերապատվելիին Վրաստանի կաթողիկոսի գահին նստեցնելն էր և, Վատիկանի հետ պայմանագրի կնքման միջոցով, ՎՈՒԵ-ն կաթողիկոսանելը: Գ. Շարաձեի կարծիքով՝ Վրաստանի օրենսդիր և գործադիր իշխանության

Գիտաժողովից հետո Վիրահայոց թեմի պահանջների, Ս. Կարապետյանի ցուցակ-քարտեզում տեղ գտած 638 եկեղեցիների պատկանելության խնդրին է անդրադարձել «Ախալի 7 դղե» թերթը: Հրապարակման նախաբանում կրկնելով և մեջբերելով Բ. Արվելաձեին՝ թերթն այնուհետև ներկայացնում է պատմաբան Բուբա Կուղավայի ծավալուն հարցազրույցը: Խոսելով Զավախքի եկեղեցիների մասին՝ նա ինչ-որ տեղ կրկնում է Բ. Արվելաձեին՝ նշելով 1830 թ. Կարինից այստեղ տեղափոխված հայությունն արագորեն յուրացրել է X դարից կառուցված վրացական (իմա՝ ուղղափառ հայություն) եկեղեցիները, և, որ այդ գործընթացը շարունակվում է հետխորհրդային տարիներին⁶⁵: Ըստ Բ. Կուղավայի՝ Վրաստանում կան այնպիսի կատեգորիայի եկեղեցիներ, որոնք սկզբում եղել են վրացական, հետո ՀԱՅ Վիրահայոց թեմը ձեռք է բերել դրանք, իսկ հետխորհրդային շրջանում «վերականգնվեց արդարությունը», և վերջիններս վերստին գործում են որպես վրացական եկեղեցիներ: Նրա կարծիքով՝ շատ հաճախ վրացական եկեղեցիների հենքի վրա կառուցել են հայկական եկեղեցիներ, «որպեսզի հետագայում յուրացվեր ոչ միայն եկեղեցիների կառուցման վայրը, այլև պատմությունը»: Պատմաբանի առանձնացրած մյուս կատեգորիայի եկեղեցիները պատկանում են նախկին վրացական գյուղերում «հայացված վրաց-յուսավորչականների» կառուցած եկեղեցիներին, որոնք կառուցվել են հայոց եկեղեցիների հիմքի վրա: Նման և այլ կատեգորիաների եկեղեցիների փոխանցումը հայերին Բ. Կուղավան անթույլատրելի է համարում: Միակ բանը՝ ըստ պատմաբանի, կարելի է անել, դա այն է, որ չկեղծվի և չմոռացվի յուրաքանչյուր եկեղեցու պատմության հայոց ժամանակաշրջանը, չքերվեն և չոչնչացվեն հայերեն արձանագրություններն ու այլն⁶⁶:

«Ախալ» թերթին 2005 թ. տված իր ծավալուն հարցազրույցում Վրաստանում գտնվող հայկական եկեղեցիների պատկանելության, հայոց ցեղապանությունների և հայ-վրացական հարաբերություններին առնչվող այլևայլ խնդիրներ է շոշափել պատմաբան Սվիմոն Մասխարաշվիլին: Անհիմն համարելով Վրաստանի՝ շուրջ 650 եկեղեցիների նկատմամբ հայկական պահանջատիրությունը, ինչպես նաև անդրադառնալով մի շարք պատմական անցքերին՝ վերջինս հայտարարում է, որ այդ ամենի նպատակն է, «... որպեսզի Վրաստանում հայերը ինչ որ ձևով փոխարինեն վրացիներին: Դրա համար ամբողջ վրաց ազգը պետք է լինի մոնոֆիզիտ, և ոչ միայն հնագույն հուշարձանները, այլ նաև Վրաստանի տարածքները պետք է համարել հայ-

որոշ դեմքեր այդ նպատակով ցանկացել են ֆիզիկապես վերացնել կաթողիկոս Իլիա 2-րդին, որի համար էլ, ըստ նրա, 2005 թ. դեկտեմբերի 21-ին վերջինիս թունավորել էին [“ახადლი თაობა” («Ախալի թաոբա»), 2005, № 358]:

⁶⁵ “ახადლი 7 დღე” («Ախալի 7 դղե» – «Նոր 7 օր»), 2005–2006, № 42:

⁶⁶ Վրացական հասարակական-քաղաքական և գիտական շրջանակներում կարծրացած վերոբերյալ տեսակետների կողքին Բ. Կուղավան, այդուհանդերձ, ընդունում է նաև հայկական մի շարք եկեղեցիներին՝ հետխորհրդային շրջանում վրացականացվելու փաստերը՝ դրանք համարելով սովորական երևույթ: Նաև ընդունում է՝ կան հայկական եկեղեցիներ, որոնք կառուցվել են հայոց եկեղեցու կողմից ձեռք բերված կալվածքներում, ըստ նրա՝ «համարձակ կերպով կարելի է համարել հայկական» (տե՛ս նույն տեղում):

կական: Նրանք (Հայերը – Վ. Ս.) հույս ունեն, որ հզոր, երկարաժամկետ քաղաքական արդյունքում և ֆինանսական լուրջ միջոցներով կհասնեն նրան, որ աշխարհը Վրաստանի բոլոր պատմական հուշարձանները կճանաչի գրիգորյանական: Այսինքն ուզում են մեզ՝ վրացիներիս, համոզել, որ մենք մոլորված հայեր ենք»⁶⁷: Հայկական պահանջների հանդեպ կոշտ հակադրություններում պատմաբան Ս. Մասիսարաշվիլին կրկնում է Գ. Մախիուրաձեին՝ աղաղակելով, թե հայերը դրանով Վրաստանին ներկայացնելու են տարածքային պահանջներ: «Երբ նրանք մեզ ապացուցում են, որ Վրաստանում 650 եկեղեցի հայկական է, չէ՞ որ դրանով վիրավորանք են հասցնում մեր բարոյականությանը, ազգային ինքնազնադատականին, և թող իրենք չնեղանան, երբ համապատասխան պատասխան են ստանում: Փոխանցել իրենց այդ եկեղեցիները՝ նշանակում է այդ եկեղեցիներում անցկացնել պատարագ հայերենով, իրենց հավատացյալների շատացում վրացիների հաշվին, հողատարածքների ձեռքբերում ... Այսինքն առաջանում է վրացական հողերի, մեր եկեղեցական գանձարանի պահանջ ...», – հայտարարում է Ս. Մասիսարաշվիլին⁶⁸: Պատմաբանը, ի վերջո, հանգում է մի արտառուցող եզրակացության, ըստ որի՝ «... «Էջմիածնի» (չակերտները հեղինակին են – Վ. Ս.) գլխավոր խնդիրը Վրաստանի սեփականացումն է՝ ժողովրդի և պատմության հետ միասին: Դրա համար նա երբեք չի ամաչել հսկայական գումարներ ծախսել, որպեսզի գնի վրացի դավաճանների և այսուհետ էլ չի ամաչելու: Չէ որ այդ ազգին կամ Իրանն էր օգտագործում Վրաստանի դեմ որպես հինգերորդ շարասյուն կամ Ռուսաստանը: Իսկ իրենք՝ Անտանտի պետությունները, 1918 թ. Հայաստանին օգտագործել են Վրաստանի դեմ»⁶⁹:

Վերահայոց թեմի իրավական կարգավիճակի և թեմի՝ Վրաստանի հայկական եկեղեցիների հանդեպ ունեցած պահանջների շուրջ վրաց հասարակական-քաղաքական ու գիտական շրջանակների բարձրացրած հերթական աղմուկի առիթ էր Վրաստանի Մարդու իրավունքների պաշտպան (ՄԻՊ) Սոգար Սուբարիի՝ մարդու իրավունքների և ազատությունների պաշտպանության վիճակի մասին 2005 թ. առաջին կիսամյակային զեկույցը՝ ներկայացված Վրաստանի խորհրդարանի արտահերթ նիստում 2005 թ. դեկտեմբերի 23-ին: Այդ զեկույցում առանձնահատուկ քննության էր առնված Վրաստանում կրոնական ազատությանը, ՎՈԻԵ-ի և պետության միջև 2002 թ. կնքված Սահմանադրական համաձայնությունում ստեղծված խտրական միջավայրին, Վերահայոց թեմին ու Կաթողիկ եկեղեցուն վերադարձվելիք եկեղեցիներին առնչվող հարցերը: Գրավոր զեկույցի մեջ «Սահմանադրական համաձայնության խտրականության հարցը» վերտառությամբ բաժինը շարադրված էր հետևյալ կերպ. «Ըստ Սահմանադրական համաձայնության ՎՈԻԵ հոգևորականները ազատվում են զինվորական ծառայությունից, կառավարությունը ճանաչում է եկեղեցու ունեցվածքը, պահպանում է գաղտնի խոստովանությունը, եկեղեցական նշանավոր տոներին հայտա-

⁶⁷ “Տօնօ” («Ախի» – «Արշալույս»), 2005, № 49:

⁶⁸ Նույն տեղում:

⁶⁹ Նույն տեղում:

րարում է հանգստյան օրեր, եկեղեցին և պետությունը համագործակցում են ընդհանուր շահերի տարբեր ոլորտներում, եկեղեցին օգտվում է հարկային արտոնություններից և այլն: Կառավարությունը միայն ՎՈՒԵ-ին է տալիս արտոնություններ Վրաստանում: Դրանով, փաստորեն, խախտվում է հավասարության սկզբունքը, ինչն ընդունվել է Սահմանադրությամբ և միջազգային պայմանագրերով: Քանի դեռ կառավարությունը չի տրամադրել այդպիսի առավելություններ մյուս կրոնական հոսանքներին ևս, դրանք ենթարկվելու են անուղղակի խտրականության՝ ըստ երկրի Սահմանադրության, և այդպիսով ՎՈՒԵ-ի համեմատ գտնվելու են անհավասար իրավիճակում»⁷⁰: Զեկույցում նաև փաստվում է, որ չլուծված է մնում եկեղեցիների ՀԱԵ-ին և կաթոլիկ եկեղեցուն վերադարձնելու մասին հարցը: ՄԻՊ-ը հստակորեն նշում է, որ խորհրդային տարիներին Թբիլիսիում գործել է ընդամենը երկու հայկական եկեղեցի, և այդ իրավիճակը պահպանվում է մինչ օրս: Զեկույցում նաև տեղ էին գտել Թբիլիսիում գտնվող և ՀԱԵ-ի ու ՎՈՒԵ-ի միջև վիճելի համարվող 5 եկեղեցիների և ողջ Վրաստանի տարածքում սփռված հայկական եկեղեցիների մասին դրույթներ: Ս. Սուբարին փաստել էր, որ կաթոլիկ եկեղեցին իր հերթին պահանջում է վերադարձնել Պատրիարքարանի կողմից զբաղեցրած 4 եկեղեցիները, որոնք գտնվում են Քուլթայիում, Գորիում, Իվլիտայում և Ուդեում (վերջին երկուսը գտնվում են Սամցխե-Ջավախքում): Խոսելով ՀԱԵ-ի և ՎՈՒԵ-ի միջև առկա լարված հարաբերությունների մասին՝ ՄԻՊ-ը նշել էր, որ տվյալ փուլում (2005 թ.) ՀԱԵ Վերահայոց թեմն արմատական կերպով առաջադրել է Նորաշենի Սբ. Աստվածածին (Թբիլիսի) և Սբ. Նշան (Ախալցխա) եկեղեցիների վերադարձման հարցը. «Պատրիարքարանը հայտարարել է, որ այդ հարցի ուսումնասիրման համար հանձնաժողով կարելի է ստեղծել միայն այն դեպքում, եթե ընդունվի «Կրոնական միավորումների մասին» օրենքը: Խորհրդարանը տվյալ օրենքի ընդունման վերաբերյալ արդեն արտահայտել է իր բացասական դիրքորոշումը: Տվյալ եկեղեցիների պատմական սեփականատերերի մասին Պատրիարքարանի դիրքորոշումը պաշտպանում է նաև կառավարությունը, որը միակողմանի չի որոշում՝ այդ եկեղեցիները վերադարձնել՝ պատմական սեփականատերերին, թե՛ ոչ: Այդպիսով, հայկական և կաթոլիկ եկեղեցիների հայտարարությունները, ինչպես նաև Մարդու իրավունքի պաշտպանի հանձնարարականներն առայժմ չեն տվել որևէ արդյունք»⁷¹:

ՄԻՊ Ս. Սուբարի այսպիսի հնչեղությունն իսկական փոթորիկ է բարձրացնում վրաց հասարակական-քաղաքական, աշխարհիկ և կրոնական շահագրգիռ շրջանակների մոտ: Հենց զեկույցի ընթերցման պահին խորհրդարանի դահլիճը լքում են ինչպես իշխող, այնպես էլ՝ ընդդիմադիր մի շարք պատգամավորներ, հանձնաժողովի նախագահներ՝ բողոքելով զեկույցում տվյալ հարցի շուրջ տեղ գտած հակաուղղափառ մոտեցումների դեմ⁷²:

⁷⁰ «საბგეო თაობა» («Ախալի թաօբա»), 2005, № 355:

⁷¹ Նույն տեղում: ՄԻՊ-ի զեկույցում նաև խոսվում է Նորաշենի Սբ. Աստվածածին եկեղեցու ճակատագրի մասին, որի վերադարձման հարցն առանձնակի սուր էր դրված:

⁷² «Մենք չենք կարող լսել այդ նողկանքը և ի նշան բողոքի լքում ենք նիստերի դահլիճը», — ասել էր կրթության հանձնաժողովի նախագահ Ռ. Կու-

Ստեղծված շիկացած իրադրությունը ստիպում է խորհրդարանական մեծամասնության ղեկավար Մայա Նադիրաձեին բարձրաձայնել, որ Ս. Սուբարիի հայտարարությունը կառավարության դիրքորոշումը չէ⁷³։ Արձագանքելով Ս. Սուբարին պարզաբանել է, որ նա չի պահանջում վերանայել Սահմանադրական համաձայնագիրը, այլ հաստատում է՝ կառավարությունը պետք է կրոնական հարաբերությունների առնչությամբ ունենա ճիշտ դիրքորոշում։ Ըստ նրա՝ կառավարությունը մյուս կրոնական հոսանքների հետ ևս պետք է ունենա նման համաձայնագրեր⁷⁴։

Վրաստանի ՄԻՊ-ի հաշվետու զեկույցին, ինչպես և սպասելի էր, լայնորեն անդրադարձան և՛ հասարակական-քաղաքական, և՛ գիտական շրջանակները՝ սվիններով ընդունելով Ս. Սուբարի՝ իրական ժողովրդավարության հետ միանգամայն հաշտ մոտեցումները։ Քրիստոնեա-դեմոկրատների շարժման առաջնորդ Գիորգի Բուրջանաձեն նրա ելույթն ու մոտեցումները կապում է համաշխարհայնացման գործընթացների հետ՝ դրանք համարելով անհավատ, անազգ մարդու հայտարարություն և գլոբալ մարտահրավեր՝ ազգի ու պետության դեմ, իսկ իրեն՝ Ս. Սուբարին՝ տրինիկ⁷⁵։

Խնդրին անդրադարձել է նաև «Ախի» թերթը՝ ներկայացնելով Ս. Սուբարիի զեկույցը՝ կրոնական ազատության ու եկեղեցիների վերադարձի խնդրին առնչվող մասերը և «Ազգային լուբի» կազմակերպության առաջնորդ Գ. Անդրիաձեի դիրքորոշումը, համաձայն որի՝ Սահմանադրական համաձայնագիրը վավերացնող փաստաթղթում գրված է՝ 1801 թվականից՝ Վրաստանում իրականացված կրոնական բոլոր գործընթացներն ապօրինի են համարվում, քանի որ այդ թվականից ՎՈՒԵ-ն կորցրել էր ինքնուրույնությունը։ Հետևաբար, ըստ Գ. Անդրիաձեի, Ռուսաստանի կայսրության հովանու տակ կառուցված եկեղեցիները գողության միջոցով են կառուցվել։ Նա Ս. Սու-

սիանին, իսկ մեկ այլ խորհրդարանական Մ. Մաչավարիանին հայտարարել էր, որ Վրաստանում չի խախտվել և ոչ մի կրոնական հոսանքի իրավունք։ Ըստ նրա՝ բոլոր հոսանքներն էլ իմացել են ՎՈՒԵ-ի և պետության միջև ձևակերպված Սահմանադրական համաձայնագրի մասին։ Այդ տեսակետն է պաշտպանել նաև Ընթացակարգային հարցերի հանձնաժողովի նախագահ Խ. Գոգորիշվիլին, ով իր հարցադրումներով խստորեն քննադատել էր Ս. Սուբարիին (տե՛ս նույն տեղում)։

⁷³ Նույն տեղում։

⁷⁴ Նույն տեղում։ Պատասխանելով խորհրդարանականների հարցերին՝ Ս. Սուբարին նաև հայտարարել է՝ կրոնական ազատության հարցն ամենակարևոր խնդիրներից մեկն է Վրաստանում և հավելել, որ ինքը կրոնի մասին ազատական ու հավասար օրենքի ընդունման կողմնակից է (նույն տեղում)։

⁷⁵ Գ. Բուրջանաձեն նաև սպառնում է հայերին՝ պահանջների շարունակական լինելու դեպքում հիշեցնել «բռնագավթված» Լոռու մասին։ Նաև վիրավորում է Ս. Սուբարիին՝ նրան համարելով կա՛մ դաշնակցականներից ֆինանսավորվող և նրանց պատվերը կատարող, կա՛մ դեգեներատ, որով պարտավոր էին զբաղվել Վրաստանի հատուկ ծառայությունները։ Ըստ քաղաքական գործչի՝ հայերը հաղթել են Ղարաբաղում և ամենուր հանդես են գալիս հաղթածի դիրքերից, ու այդ ամենին գումարվում է նաև հայկական համաշխարհային ներուժը [տե՛ս «Ծղլթթթթթ» («Արգումենտի» — «Արգումենտ»), 2006, № 1]։

բարիի գործունեությունն անհասկանալի և անտրամաբանական է որակում՝ հոետորական հարց հնչեցնելով, թե վերջինս ժողովրդական պաշտպան է, թե՛ ուղղափառության թշնամի⁷⁶:

Վրաստանի ՄԻՊ-ի հաշվետու գեկույցի և վերջինիս շուրջ բարձրացված աղմուկի կապակցությամբ 2006 թ. հունվարի 19-ին նիստ է գումարել Սամցխե-Ջավախքի ու Քվեմո Քարթլիի հայկական հասարակական կազմակերպությունների խորհուրդը՝ պատրաստակամություն հայտնելով աջակցել Ս. Սուբարիին և հույս հայտնել, որ նրա ջանքերը մարդու իրավունքների պաշտպանության գործում ապարդյուն չեն լինի: Բնականաբար, Ջավախահայության այս քայլը ևս առկա հայատյացության խորապատկերին խստորեն քննադատվեց վրաց մամուլում, իսկ հայտարարության հեղինակներն անվանվեցին «Սամցխե-Ջավախքի հայ անջատողականներ»⁷⁷:

2005 թ. տեղի ունեցած վերը նշված երկու աղմկահարույց իրադարձությունները՝ «Քրիստոնեությունը մեր կյանքում. անցյալը, ներկան և ապագան» միջազգային գիտաժողովը և Վրաստանի ՄԻՊ Ս. Սուբարիի 2005 թ. առաջին կիսամյակային հաշվետվությունը, որոնցում ի ցույց տրվեց կամ առավել ցայտուն ընդգծվեց Վրաստանի կրոնական-եկեղեցական ոլորտում առկա ճգնաժամային ու պայթյունավտանգ իրադրությունը, ևս մեկ առիթ էր վրաց հասարակական-քաղաքական, գիտական և եկեղեցական շրջանակների համար՝ հայկական պահանջների հանդեպ առանց այն էլ ոչ բարյացակամ վերաբերմունքն ուղղակի թշնամանքի վերածելու, գիտական հիմնավորումներից զուրկ, զգացական հողի վրա կատարվող քննարկումները երկար ու ձիգ դարձնելու համար: Արդեն բազմիցս հիշատակված Բ. Արվելաձեն 2006 թ. և հետագա շրջանում ևս կատաղի պայքար է մղում ՀԱԵ Վիրահայոց թեմի պահանջների դեմ: Վրաստանի հայկական եկեղեցիների պահանջի տակ կրկին տարածքային հավակնություններ տեսնելով՝ առաջնորդանիստ Սբ. Գևորգ եկեղեցին վերատին հայտարարելով Բերդի մեծ բակի հին վրացական (ըստ նրա՝ եկեղեցին նկարագրված է, ինչը հաստատում է նրա վրացական ծագումը), իսկ XIII դարում հայկականացված, Թբիլիսիի Սբ. Նշանը (Սուրբ Նիկողայոս)՝ Ծմինդա Զվարի կամ Սբ. Նիկողոզ անունով հին վրացական, իսկ XVIII դարում հայերի կողմից խլված եկեղեցիներ՝ Բ. Արվելաձեն, իր «փաստարկները» վրա ավելացնելով նորերը, շարունակել է հակահայկական նյութերով ողողել վրացական մամուլի էջերը⁷⁸:

⁷⁶ “սობო” («Ախի»), 2005, № 8: Ավելի վաղ կառուցված եկեղեցիների հարցն էլ, բնականաբար, վրացի գործիչն առաջարկում է քննարկել «Հայաստանի տարածքում գտնվող վրացական» կամ «հայկականացված» եկեղեցիների հարցին զուգահեռ:

⁷⁷ “სხადღო თაობა” («Ախալի թաօբա»), 2006, № 25:

⁷⁸ “ქობიკა” [«Քրոնիկա»] («Խրոնիկա»), 2006, № 8]: Այդուհանդերձ, Բ. Արվելաձեն հայկական է համարել Թբիլիսիի Շամբորեցոյ (Շամխորեցոյ) Սբ. Աստվածածին (Կարմիր Ավետարան), Սբ. Էջմիածին եկեղեցիները, իսկ Նորաշենի Սբ. Աստվածածինն այս անգամ վերջինս դժվարանում է վրացական համարել (սակայն վերատին պնդում է, որ վերջինս ի սկզբանե կառուցվել է վրացական եկեղեցու հիմքի վրա):

Քննարկվող խնդրին 2006 թ. անդրադարձել է նաև քաղաքագետ Սոսո Յինցաձեն՝ նշելով այն պահանջները, որոնք Հայ եկեղեցին ներկայացնում է վրացական եկեղեցուն, անհեթեթություն են⁷⁹:

Հայերի՝ Վրաստանի Հայկական եկեղեցիների հանդեպ պահանջների և «Ջավախքի հանդեպ հավակնությունների», «Վրաստանի աստիճանական մասնատման մասին» խոսել է նաև Հայտնի գրող Ռեադ Միշվելաձեն: Չնայած, իր խոստովանությամբ, Հայ գործընկերների հետ ջերմ հարաբերություններին՝ նա, այդուհանդերձ, խնդրո առարկա հարցերի մասին խոսելիս հետևում է վրաց հասարակական-քաղաքական, գիտական շրջանակներում կարծրացած ավանդույթներին. «Վրաստանում եկեղեցի-վանքերի թիվը 789 է: Եթե դրանցից 600-ը Հայերին է պատկանում, ուրեմն Վրաստանը երբեք գոյություն չի ունեցել: Բայց իրականում ոչ թե գոյություն չի ունեցել, այլ Հայաստանը Վրաստանի մի մասնիկն էր, այն էլ ոչ թե 10 կամ 20 տարի, այլ դարերի ընթացքում: Երբ Դավիթ Շինարարն ազատագրեց Անին (վրաց թագավորի դեպի Անի արշավանքը տեղի է ունեցել 1124 թ. – Վ. Ս.), ոչ թե Հայաստանի մայրաքաղաքն ազատագրեց, այլ իր հարազատ մայրաքաղաքը»⁸⁰, – հայտարարել է գրողը:

Խնդրի շուրջ վրացական շրջանակների հարատև աղմուկի հերթական (ուսումնասիրվող ժամանակահատվածի, թերևս՝ վերջին) շիկացումը տեղի ունեցավ 2009 թ.: Նույն թվականի սեպտեմբերի 1-ին ՀՀ Արտաքին գործերի նախարարության կենտրոնական ապարատի ու արտասահմանում ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցչությունների և հյուպատոսական ծառայությունների ղեկավարների հետ ամենամյա հանդիպման ժամանակ ՀՀ նախագահ Ս. Սարգսյանը, անդրադառնալով Վրաստանի հետ հարաբերություններին, նշեց. «Ջավախքի նկատմամբ մեր վարած քաղաքականության տրամաբանությունը, բովանդակային առումով, պետք է բխի «Ինտեգրում առանց ձուլման» սկզբունքից: Ինտեգրումը, այս դեպքում, պետք է ենթադրի վիրահայերի՝ Վրաստանի արժանապատիվ, կարող, հարգված քաղաքացիների համբավի ամրագրումը: Կարծում եմ, որ հայերենը Վրաստանում մարզային լեզու ճանաչելու, Հայ Առաքելական սուրբ եկեղեցու գրանցումն ապահովելու, Վրաստանի՝ Հայկական հուշարձանների պահպանմանն ուղղված քայլերը Վրաստանում միայն նպաստելու են Հայ-վրացական բարեկամության ամրապնդմանը, փոխվստահության միջոցառումի խորացմանը: Այս բոլոր

⁷⁹ “ახალციხის საკითხი” («Ախալխի թաղա»), 2006, № 190: ՀՀ-Վրաստան-Ռուսաստան բազմակողմ հարաբերությունների քննարկման համատեքստում միակողմանի լույսի ներքո ներկայացնելով խնդիրները՝ քաղաքագետը քննադատում է Հայկական կողմին և՛ Վրաստանի տարածքում գտնվող Հայկական եկեղեցիները պահանջելու, և՛ վրաց-աբխազական երկաթուղու վերագործարկման առաջարկների (նա դրանում Աբխազիայի առանձնացման ու որպես կողմ հանդես գալու վտանգ է տեսնում), և՛ Վրաստանի հանդեպ, իր որակմամբ, թշնամական տրամադրություններ հրահրելու, և՛ վրաց-ադրբեջանական հարաբերություններում տհաճ միջադեպերի պատճառ հանդիսանալու, և՛ ՌԴ-ի տարածաշրջանային ակտիվացման պայմաններում Վրաստանի տարածքային ամբողջականության դեմ գործելու ու Ջավախքում ինքնավարության պահանջների առաջադրման համար:

⁸⁰ “თბილისელები” («Թբիլիսեյեթ»), 2006, № 12:

Հրապարակագիր Մամուկա Վաչակիձեն, առավել «Հեռուն գնալով» ու Ս. Սարգսյանի պաճանջները համարելով «ղաշնակցական նկրտումներ», հիշեցնելով հայերի «Վրաստանում հյուր լինելու» և վերջիններիս «ղավաճանական» պահվածքի, արխագահայերից կազմված «Մարշալ Բաղրամյան» գումարտակի ու այլնի մասին՝ հայտարարել է, որ ՀԱԵ Վերահայոց թեմին պաշտոնական կարգավիճակ տալու անհրաժեշտության մասին հայտարարության պատասխանը Ս. Սարգսյանը կստանա ՎՈՒԵ Պատրիարքարանից⁸⁶ :

Եզրակացություն

Ի տարբերություն ՎՈՒԵ-ին շնորհած բացառիկ իրավունքների ու արտոնությունների (2002 թ. Սահմանադրական համաձայնագրով սահմանված)՝ վրացական կողմը հետխորհրդային ողջ ընթացքում ոչ միայն համապատասխան քայլեր չի ձեռնարկել երկրի տարածքում գործող այլ թեմերի՝ խորհրդային տարիներին խլված ժառանգությունը վերադարձնելու ուղղությամբ, այլև՝ ճիշտ հակառակը, ամեն կերպ ձգտել է կամ ոչնչացնել, կամ յուրացնել այն: Այդ նպատակով վրացական գիտական, հասարակական-քաղաքական ու կրոնական շրջանակների կողմից շրջանառության մեջ են դրվել այլոց մշակութային ժառանգության արգասիք հուշարձանների, վանքերի ու եկեղեցիների՝ վրացական լինելու մասին արհեստական, հաճախ՝ զգացական և ոչ փաստական հենքի վրա ստեղծված կարծիքներ, տեսակետներ ու դիրքորոշումներ:

Ըստ վրացական դիրքորոշման՝ վրացական (ՎՈՒԵ-ին պատկանող) են ոչ միայն Հայ Առաքելական և Հայ Ուղղափառ (օրթոդոքս) եկեղեցու (VII դ.) մի շարք վանքեր ու եկեղեցիներ, այլև հետագայում ուղղադավան (օրթոդոքս) հայության կառուցած միջնադարյան (հիմնականում X–XIII դդ.) մի շարք հուշարձաններ, որոնք գտնվում են ներկայիս Վրաստանի (հիմնականում Ջավախքի), ՀՀ Լոռու, Տավուշի և Կոտայքի մարզերի, պատմական Տայքի, վերջինիս հյուսիսից սահմանակից Գուգարքի Կղարջք, Արտահան ու այլ գավառների տարածքում:

ՀԱԵ-ի բազմաթիվ եկեղեցիներ վրացական համարելու հիմքում հիմնականում դրվում են «ինչ-որ մի ժամանակ դրանք վրացական լինելու և հետագայում հայության կողմից դրանք զավթվելու» մասին տեսակետներ: VII դարի Հայ Ուղղափառ (օրթոդոքս) եկեղեցուն և ուղղադավան (օրթոդոքս) հայության կառուցած միջնադարյան վանքերն ու եկեղեցիները վրացական շրջանակներում համարվում են վրացապատկան հուշարձաններ՝

ունի ՀԱԵ Հարավային Ռուսաստանի Հայոց թեմը, որն ընդգրկում է Կրասնոդարի և Ստավրոպոլի երկրամասերում, Հյուսիսային Կովկասի ինքնավար հանրապետություններում (այդ թվում՝ մասամբ ճանաչված Աբխազիայում) գործող հայկական եկեղեցիներն ու ծխական համայնքները (տե՛ս Քրիստոնյա Հայաստան հանրագիտարան. 2002, էջ 578, 802): Վերլուծելով տարածաշրջանային իրողությունները՝ Մ. Արեշիձեն Ս. Սարգսյանի պաճանջները համարել է ՌԴ-ի ճնշման պատճառով իրականացված քայլ [տե՛ս “კვირის პალიტრა” («Կվիրիս պալիտրա»), 2009, № 31]:

⁸⁶ “საქართველოს რესპუბლიკა” («Սաքարթվելոս ռեսպուբլիկա»), 2009, № 175:

Հիմնականում ելնելով այդ հուշարձանների վրա առկա հին վրացերեն արձանագրություններից:

Վերոնշյալ իրողությունների արդյունքում՝ հայ և վրաց պետական, եկեղեցական, գիտական, հասարակական-քաղաքական, անգամ կենցաղային հարաբերություններում առկա է մշտական լարվածություն, որը պարբերաբար շիկանում է ու բացասական ազդեցություն թողնում ինչպես երկու դրացի ժողովուրդների, այնպես էլ միջպետական հարաբերությունների վրա:

Վահե Սարգսյան – պ. գ. թ., ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի սփյուռքի և հայ գաղթախանների պատմության բաժնի գիտաշխատող: Գիտական հետաքրքրությունները՝ Վրաստանի հայության, մասնավորապես՝ ջալալխահայության խնդիրներ, Հայաստան-Վրաստան հարաբերություններում առկա բազմաբնույթ հիմնահարցեր, Վրաստանի տեղաբնիկ ժողովուրդների ու ազգային փոքրամասնությունների խնդիրներ: Հեղինակ է 1 մենագրության և ավելի քան 20 հոդվածի: Vsargsyan83@gmail.com

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Եղիազարյան Ա. 2011, 134.1, Կղարջքի և Սամցխեի՝ IX դարի պատմության որոշ խնդիրների շուրջ. – «Բանբեր Երևանի համալսարանի. հայագիտություն», էջ 3–12:

Երեմյան Ա. 1966, № 4, VII դարում հայկական հուշարձանների կրած մի փոփոխության մասին. – ՊԲՀ, էջ 151–172:

Մարության Տ. 2003, Հայ դասական ճարտարապետության ակունքներում, Երևան, «Սուղնի», 487 էջ:

Մարության Տ. 1978, Հայ ճարտարապետության հուշարձաններ. Խորագույն Հայք, Երևան, «Սովետական գրող», 182 էջ:

Մարության Տ. 1972, Տայքի ճարտարապետական հուշարձանները, Երևան, «Հայաստան», 138 էջ:

Մելքոնյան Ա. 2003, Ջավախքը 19-րդ դարում և 20-րդ դարի առաջին քառորդին, Երևան, «Ջանգակ-97», 543 էջ:

Մուրադյան Պ. 2009, Հին Թիֆլիսի հայոց եկեղեցիները, Ս. Էջմիածին, Մայր Աթոռ Սբ. Էջմիածնի հրատ., 396 էջ:

Մուրադյան Պ. 1996, Սուրբ Շուշանիկի վկայաբանությունը, բնագրեր և հետազոտություն, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 218 էջ:

Կարապետյան Ս. 1995, Հայկական եկեղեցիները Վրաստանում, Ցուցակ և քարտեզ, Երևան, Առանց հրատարակչի (Ա.հ.):

Կարապետյան Ս. 2006, Ջավախք, Երևան, «Գիտություն», 590 էջ:

Կարապետյան Ս. 1995, Ջավախքի խաչքարերը, Երևան, Ա. հ, Առանց հրատարակչի, 15 էջ:

Կարապետյան Ս. 2002, Ջավախքի պատմական հուշարձանները, քարտեզ-ուղեցույց, 1 թերթ, գուն.: 70X50 սմ, Բեյրութ, Հայկական ճարտարապետությունն ուսումնասիրող հասարակական կազմակերպություն:

Հայ առաքելական եկեղեցու Վիրահայոց թեմը մտահոգություն է հայտնում Սբ Նորաշեն եկեղեցու նկատմամբ վրաց հոգեւորականի իրականացրած ոտնձգության փաստի առնչությամբ. – <https://armenpress.am/arm/news/458703/>

«Հայաստանի Հանրապետություն», 02. IX. 2009, № 168:

Պատմական ակնարկ Նորաշենի Սուրբ Աստվածածին եկեղեցու մասին. – <https://hetq.am/hy/article/4677>:

Սահակեան Ա. 1999, հոկտեմբեր, թիւ 16, Անդրֆեդերացիայի ղեկավարութիւնը և Խորհրդային Հայաստանի սահմանների «ճշգրտումը». – «Դրօշակ», էջ 47–50:

Սարգսյան Վ. 2009, Հայ-վրացական «սահման». հին օրերի իրականությունն ու մերօրյա խաբկանքը, Հայոց հյուսիսային դարպասները.– Ջավախք, Լոռի, հողվածների ժողովածու, հ. 2, «Միտք» վերլուծական կենտրոն, Երևան, էջ 96–115:

Սարգսյան Վ. 2018, № 3, Ջավախքում հայերենին իրավական կարգավիճակ շնորհելու խնդիրը վրաց հասարակական-քաղաքական մտքի ընկալմամբ (2001–2009 թթ.). – ՊԲՀ, էջ 171–183:

Սարգսյան Վ. 2021, № 2, Վրաց Ուղղափառ եկեղեցու և Հայ Առաքելական եկեղեցու Վիրահայոց թեմի իրավական կարգավիճակի օրենսդրական կարգավորումը հետխորհրդային Վրաստանում.– ՊԲՀ, էջ 134–149:

Վիրահայոց թեմի պատմությունը, ՀԱԵ Վիրահայոց թեմի պաշտոնական կայք.– <https://armenianchurch.ge/hy/kegheciner-2/virahayoc-tem>.

Վրաստանի վարչապետն այցելել է Ախալքալաք.– <https://armenpress.am/arm/news/404109.html>:

«Վրաստան», 2005, № 57–58:

Վրաց պետական քաղաքականությունը և հայ մշակույթի հուշարձանները (1988–1998 թթ.).– Դիվան վավերագրերի և լուսանկարների (կազմ.՝ Ս. Կարապետյան), Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 1998, 124 էջ:

Վրացական Պատրիարքարանը դատապարտում է Հայր Տարիել Սիկինձալաշվիլու գործողությունները Թբիլիսիի Նորաշենի Աբ. Աստվածածին եկեղեցու նկատմամբ.– <https://armenpress.am/arm/news/453679/>.

Ուխտանէս եպիսկոպոս, Պատմութիւն Հայոց, հատուած երկրորդ, Պատմութիւն Բաժանման Վրաց ի Հայոց, Վաղարշապատ, ի տպարանի Սրբոյ Կաթողիկէ Էջմիածնի, 1871, 136 էջ:

«Քրիստոնյա Հայաստան» հանրագիտարան, Երևան, 2002, 1076 էջ:

Беридзе В. 1981, Архитектура Тао-Кларджети: место памятников Тао-Кларджети в истории грузинской архитектуры. Тбилиси, «Мецниереба», 429 с.

Карапетян С., Марутян А., Наатакян Р. 1990, № 5, Церковь Сурб Вардананц (Сурб Ншан) города Ахалцха. – «Вестник общественных наук» НАН РА, с. 75–85.

Карта Социалистической Советской Республики Армении. 1932. Эривань, Государственное издательство АССР.

Марутян Т. 1989, Архитектурные памятники: Звартноц, Аван, Собор Анийской Богоматери. Ереван, «Хорурдаин грох», 270 с.

«Паломники» хотели обосновать в Джавахети грузинский монастырь – подробности инцидента, <https://regnum.ru/news/accidents/485545.html>.

Токарский Н. 1946, Архитектура Древней Армении. Ереван, Изд. АН АрмССР, 383 с.

“ճօնօ” («Ախի» – «Արշալույս»), 2005, № 49, № 8.

“ճօնօ” («Ախի» – «Վերադարձ»), 2000, № 72, 2005, № 68.

“ճրջւմբնց” («Արգունենտի» – «Արգունենտ»), 2006, № 1.

“ճննննն-ճննննն” («Ասավալ-դասավալի» – «Վերելք-վայրէջք»), 2005, № 17, № 44.

“ճննննն-ճննննն” («Ասավալ-դասավալի»), 2009, № 36, № 39.

“ճննննն տօննն” («Ախալի թառքա» – «Նոր սերունդ»), 2005, № 150, № 355, № 358, № 360, 2006, № 14, № 25, № 190.

“ճնննն 7 ճննն” («Ախալի 7 դրէ» – «Նոր 7 օր»), 2005–2006, № 42.

“ճնննն” (“ճննննննն”) [«Բաստա» («Ռեզոնանսի» – «Ռեզոնանսի» հավելված], 2005, № 333.

“ճննննն” («Գալորքա» – «Դալալ, երգեցողություն»), 2005, № 4.

“տօննննննննն” («Թբիլիսեյի» – «Թբիլիսցիներ»), 2005, № 49, 2006, № 12.

“քնննննննննն” («Կվիրիս պալիտրա» – «Շաբաթվա ներկայանակը»), 2004, № 44, 2005, № 23, 2009, № 31.

- “კრიმინალი” («არქიმინალი»), 2004, № 44.
 “ლიტერატურა და ხელოვნება” («ლიტერატურა და ხელოვნება». – «ერა-
 ცანობის სარქისი»), 2004, № 2, ლ 22–23.
 “მართალი გაზეთი” («საბაქო გაზეთი» – «ჩისკისანი ჟურნალი»), 2000, № 8.
 “მწერლის გაზეთი” («სტალინი გაზეთი» – «ერისკისანი ჟურნალი»), 2004, № 16.
 “24 საათი” («24 საათი» – «24 ჟამი»), 2005, № 249.
 “რეზონანსი” («რეზონანსი» – «რეზონანსი»), 2001, № 159, 2005, № 77, 2009,
 № 186.
 საქართველოს კანონი საქართველოს სამოქალაქო კოდექსში ცვლილების
 შეტანის შესახებ, 2011 წლის 5 ივლისი, № 5034-რს.
 “საქართველოს რესპუბლიკა” («საქართველოს რესპუბლიკა» – «ერისკისანი
 ჟურნალი»), 2005, № 286–287, 2009, № 175, № 179.
 საქართველოს საპატრიარქო, საქართველოს სამოციქულო ავტოკეფალური
 მართლმადიდებელი ეკლესიის წმიდა სინოდის განცხადება, 27.12.2018.–
<https://www.patriarchate.ge/news/2332>.
 “ქრონიკა” («ქრონიკა» – «ქრონიკა»), 2006, № 8.
 “ხელისუფლება და სოციალიზმი” («ხელისუფლება და სოციალიზმი» – «ერისკისანი
 ჟურნალი»), 2005, № 47, № 199.
 “ჯორჯიან თაიმსი” («ჯორჯიან თაიმსი»), 2005, № 46.

ВОПРОС ПРИНАДЛЕЖНОСТИ АРМЯНСКИХ ЦЕРКВЕЙ В ГРУЗИНСКОЙ ПРЕССЕ (Первое десятилетие XXI века)

ВАЗ САРКИСЯН

Р е з ю м е

Ключевые слова: Грузия, Грузинская Православная церковь, Тбилиси, Епархия Армянской Апостольской церкви в Грузии, церкви, Джавахк, Лори, Гугарк, Тайк, православное (ортодоксальное) армянство, грузинские общественно-политические и научные круги, пресса.

Действующие в Грузии религиозные организации (в том числе Епархия Армянской Апостольской церкви) все постсоветское время ратовали за принятие закона о религиозных организациях и выступали с требованием возврата имущества, историко-архитектурных памятников, земельных угодий и пр., отнятых в советское время. Но эти требования всегда сталкивались с жесткой и отрицающей позицией как светской власти и духовенства, так и общественно-политических и научных кругов.

Грузинская сторона в течение постсоветского времени не только не предпринимала шагов для возврата отобранного в советское время наследия других епархий, но, наоборот, всячески уничтожала или присваивала чужое. С этой целью грузинские научные и общественно-религиозные круги в таких изданиях как «Аиси» («Рассвет»), «Алиа» («Возвращение»), «Ахали таоба» («Новое поколение»), «Галоба» («Трель»), «Тбилисели» («Тбилисцы»), «Квирис палитра» («Палитра недели»), «Литერатура და ხელოვნება» («Лите-

ратура и искусство»), «24 саати» («24 часа»), «Резонанси» («Резонанс»), «Сакართველოს Республика» («Республика Грузия»), «Хвалиндеლი дхе» («Завтрашний день») и других начали распространять искусственные точки зрения, мнения и тезисы, подчас эмоциональные, не основанные на фактах, о том, что памятники, церкви и монастыри других культур на самом деле грузинские.

В основе того, что церкви Епархии ААЦ якобы грузинские, в основном лежит точка зрения, что «когда-то они были грузинскими и в последующем были захвачены армянами». В грузинских кругах средневековые церкви, построенные в VII веке Армянской Православной (ортодоксальной) церковью и ортодоксальными армянами, считаются грузинскими памятниками, в основном из-за высеченных на них надписей на старогрузинском языке.

В результате вышеизложенных реалий в армяно-грузинских отношениях – межгосударственных, межцерковных, научных, общественно-политических, даже в бытовых, присутствует постоянное напряжение, которое периодически накаляется и оказывает негативное воздействие как на добрососедские, так и на межгосударственные отношения двух народов.

Ваэ Саркисян – к. и. н., научный сотрудник отдела истории диаспоры и армянских колоний Института истории НАН РА. Научные интересы: проблемы армянства Грузии, в частности Джавахка, разные вопросы отношений Армения–Грузия, проблемы коренных народов и национальных меньшинств Грузии. Автор 1 монографии и более 20 статей.
Vsargsyan83@gmail.com

THE ISSUE OF THE AFFILIATION OF ARMENIAN CHURCHES IN THE GEORGIAN PRESS (the 1st decade of the 21st century)

VAHE SARGSYAN

Summary

Key words: Georgia, Georgian Orthodox Church, Tbilisi, Armenian Apostolic Church, Diocese of the Armenian Apostolic Church in Georgia, churches, Javakhhk, Lori, Gugark, Tayk, orthodox Armenians, Georgian socio-political and scientific circles, press.

The religious organizations operating in Georgia (including the Diocese of the Armenian Apostolic Church of Georgia) throughout the post-Soviet period demanded the adoption of a law on religious organizations and the return of property confiscated during the Soviet era, historical and architectural monuments, land, etc. These demands, however, have always been confronted

with the rigid and denialist positions of the Georgian secular and spiritual authorities, as well as the socio-political and scientific circles.

Throughout the post-Soviet period, the Georgian side not only did not take appropriate steps to return the legacy of other dioceses operating in the country in Soviet times, but, on the contrary, tried in every way to either destroy or assign it. For this purpose, the Georgian scientific and socio-religious circles in “Aisi” (“Dawn”), “Alia” (“Return”), “Akhali taoba” (“New generation”), “Galoba” (“Trill”), “Tbiliselebi” (“Tbilisians”), “Kviris palitra” (“Palette of the week”), “Literatura and Khelovneba” (“Literature and Art”), “24 Saati” (“24 hours”), “Resonansi” (“Resonance”), “Sakartvelos Respublika” (“Republic of Georgia”), “Khvalindeli dghe” (“Tomorrow”) and other publications began to disseminate artificial points of view, opinions and theses, sometimes emotional, not based on facts that monuments, churches and monasteries of other cultures are actually Georgian.

Many churches of the AAC are considered Georgian at the basis of their views that they “were once Georgian, and later were occupied by Armenians”. The 7th-century Armenian Orthodox Church, as well as medieval monasteries and churches built by Orthodox Armenians, are considered Georgian monuments in Georgia, mainly based on the Old Georgian language on these monuments.

As a result of the abovementioned realities, there is a constant tension in the Armenian-Georgian state, church, scientific, social-political, even domestic relations, which regularly flares up and has a negative impact on both neighboring peoples and interstate relations.

Vahe Sargsyan – Candidate of Sciences in History, Researcher at the Department of the History of Diaspora and Armenian Colonies of the NAS RA Institute of History. Scientific interests: the problems of Armenians of Georgia, particularly Javakhk, various issues on relations between Armenia-Georgia, issues of indigenous peoples and national minorities of Georgia. Author of 1 monograph and over 20 articles. Vsargsyan83@gmail.com